

30774
A. Mytzuk

1037
l'Université ukrainienne de Prague et à l'École polytechnique ukrainienne en Tchécoslovaquie

PAYSANS ET L'ÉCONOMIE BOLCHEVIQUE»

О. К. Мицюк

проф. Україн. Університету в Празі та Україн. Господарської Академії в Подєбрадах.

Селянство й економіка большевизму

Львів

Накладом автора.

1930.

06

10

Видання

Бібліотека Наукового Товариства
ім. Шевченка у Львові
А. Mytzuk

prof. à l'Université ukrainienne de Prague et à l'École polytechnique ukrainienne en Tchécoslovaquie

6-й автор.

»LES PAYSANS ET L'ÉCONOMIE BOLCHEVIQUE«

Засл 2-й. 1930

О. К. Мицюк

проф. Україн. Університету в Празі та Україн. Господарської Академії в Подєбрадах.

6027

(134)

Селянство

И

~~50564~~

економіка большевизму

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

БІБЛІОТЕКА
НАУК. ТОВАРИСТВА
ІМ. ШЕВЧЕНКА
У ЛЬВОВІ

Львів

Накладом автора.

1930.

Відбито з Кооперативної Республіки“ за 1928 і 1929 рік в кількості
1.000 примірників.

611

Друкарня ОО. Василян у Жовкві

ПЕРЕДМОВА.

Зібрані в цій книжці нариси, як вони подумані, є кінцевими розділами мого курсу аграрної політики, що на жаль, все ще чекає на видавця.

Як би добре не склалися аграрно-політичні обставини для селянства — це ще далеко не все: вигоди від них можуть бути зведені до нічого іншими галузями суспільно-господарської політики. Це, як є, ми й бачимо на прикладі розгляненої далі поза — аграрної марксіівсько-большевицької економічної політики.

Переглянути господарку большевизму під кутом інтересів трудового селянства, показати, як вона відбивається на селянськiм господарстві — було нашим головним завданням. Одначе поруч з практичними питаннями, хоч побіжно, мусіли ми торкнутися й деяких теоретичних проблем, цікавих самих по собі і виразніше відтіняючих своєрідність економіки большевизму.

Матеріальне становище українських видавництв по цей бік „червоного“ кордону, як і самого автора — не дозволило в обговорюванні поставлених життям ССРСР. проблем виходити за межі стисло конспективного викладу. Доводилося уважати, щоб обсяг праці не розростався, часом скорочувати вже написані розділи, іноді опускали статистичні табелі та дієграми. На ширше трактування вже не знайшлося б видавничих засобів, скрипт залишився би без друку, як то вже від кількох літ стоїть справа з моєю трьохтомовою „Аграрною політикою...“ З тієї ж причини, — економії засобів і місця, — не могли ми торкнутися всіх питань економіки большевизму. І без того ця книжка, друкуючись в „Кооперативній Республіці“, потребувала, щоб побачити світ, як відбитка, цілих два роки!

Сміємо вірити, що для тих, хто будує свій суспільно-економічний світогляд не на осліп і хто своїми переконаннями не торгує, вона принесе свою користь.

Техніка заочного для автора друку, як завжди в таких випадках буває, де в чому недописала; тож перед читанням просимо наперед виправити, наведені в кінці головніші друкарські помилки.

Прага-Чеська.
Грудень 1929.

Автор.

Світова війна в її соціальних і господарських наслідках.

Світова війна 1914—18 рр. зробила кольосальні пертурбації в суспільнім і господарським житті всего світа і перш усього в житті воюючих держав і народів. Довго після неї, не одно десятиліття, в деяких відносинах протягом людського покоління, будуть відчуватися її різноманітні наслідки і насамперед економічні.

Одначе, не дивлячись на всю всебічну важливість фактора війни, її статистика по всіх воюючих державах надзвичайно обмежена: як через те, що в процесі війни, справді, не до збирання статистичних матеріалів, так і тому, що ціла низка потрібних нам цінних даних була, а почасти й по закінченні війни залишалася державним секретом сторін.

Оскільки нині, на десятий рік після закінчення грандіозної боротьби зясувалося, ті держави, що брали участь у світовій війні, налічували 1.140 міль. населення (тоді, як все населення земної кулі досягало 1.700 міль. душ): держави Антанти — 980 міль., Центральні — 160 міль. Всі воюючі держави змобілізували, тобто одірвали від продукційних занять всього коло 69.724 тис. вояків; в порівнанні з цією армією народів колишні наймогутніші армії здаються зовсім малими. Дійсно, армія Тамерлана, в якій налічували 800 тис., Наполеонова — 600 тис., Німецько-Французька 1871 р. — 1.500 тис., Японська 1904-5 р. — 2 міль. — уявляли з себе тільки незначні частини світової армії. По боці Антанти стояло змобілізованих з цієї кількості 45.274 тис. вояків, по боці Центральних держав (Німеччини, Австрії, Туреччини та Болгарії) — 24.450 тис. Таке було співвідношення фізичних людських сил двох ворожих таборів.

По окремим державам військові сили і разом людські втрати армій в світовій війні 1914—1918 рр. по даним на 1925 р. виглядають так: *)

По абсолютній кількості змобілізованих, одірваних од продукційної праці, на першому місці стоїть б. Росія, давши, як бачимо, 15.898 тис. бойців; за нею йде Німеччина, Англія, Австро-Угорщина, Франція. По відношенню ж до населення країн, у відносних величинах найбільший відсоток начислюють: Франція — 20%, потім йде Німеччина — 19.5%, Австрія — 18.6%, Сербія — 16.5%, зрештою, Італія — 15.5%.

В цій світовій війні на убитих припало біля 10 міль. душ: на боці Антанти коло 6 міль., Центральних держав коло 4 міль. На зменшення народжень припадає 21 міль. душ: на боці першої групи воюючих — 13 міль., другої — 8. На збільшення смертності втрачено 6 міль.: — 4 і 2. Загалом світовий військовий ураган 1914—18 рр. приніс втрату коло 37 міль. людських істот, тобто на 10 мільйон. більше ніж все населення сучасної радянської України: по боці Антанти впало до 23.3 міль., а Центральних держав до 13.7. Війна обезцінила людське життя.

*) Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich, 44. Ausgabe, держ. статист. уряду за 1924—25 р., Берлін, 1925, стор. 24-25.

Для бувшої Росії по даним Центр. Стат. Управл. Отдел военной статистики. „Росія в міровій війні 1914—18 гг. Москва 1925 г.“ Дані означені двома зірками — з праці І. Троицького „Военная география и статистика иностранных государств“.

Країна	Мобілізо- вано за час війни	Сила армій в кінці війни		Забито	Поранені
		на час	число		
Німеччина	13.250.000	11. XI. 1918.	8.000 000	1.885.291 (білих) 14.000 (черв.)	4 248.158
Австро-Угорщина	9.000.000	—	—	—	—
Туреччина	1.600 000**	—	—	—	—
Болгарія	600.000**	15. X. 1918.	857.000	70.000	—
Росія	15.798.000	1. IX. 1917.	7.060 700	775.400 (забито і пропало без вісти)	3.193.000
Франція (з кольо.)	8.194 500	1. I. 1818.	5.192.000	1 358.872 (білих) 67.000 (чорн.)	2.560.000 140.000
Англія з домін. та Індією	9.496.370	1. I. 1918	3.236.000	743.702 без кольтон. 202.321 в кольтон	1.693.262 428 644
Італія	5.615.000	15. X. 1918.	1.956.213 (польової)	496.921	949.576
Бельгія	380.000	—	—	115.000	—
Румунія	1.000.000	—	—	159.000	—
Сербія	750.000**	15. X. 1918.	150.000	690.000	—
Греція	200.000**	15. X. 1918.	353.000	—	—
Португалія	40.000**	1. IX. 1918.	53.000	—	—
Сполучені Штати Америци	3.800.000	1. XI. 1918.	1.956.000	56.618	245.994

На час оповіщення війни б. російська армія налічувала 1.423 тис. військово-служачих; за 3½ роки було ще змобілізовано 14.375 тис. душ; а всього було одірвано од продукційних зайнять 15.798 тис. душ, тобто дев'ять частину од всего населення б. Росії (без ріжниць пола і віку). По сільсько-господарському перепису 1917 р. в 50 губ. Европейської і Азіятської Росії прикликані до армії складали 22.6% од всего сільського населення мужеського пола і 47.4% загальної кількості працездібних муштин. З кожних десяти селянських дворів, начислювавших загалом 13 працездібних муштин, шестеро було покликано до війська. Взагалі (беручи відсоток працездібних муштин) село дало на війну у двоє більше людей, ніж місто. Покликання до війська в час війни є витратою людської сили в значній мірі назавжди і безповоротно. Кривавий білянс видатків людської сили б. російської армії на 1 вересня 1917 р. укладається в слідуєчі три рубрики: *)

- а) в діючій армії було 7.060.700 душ або 45%
 б) боеві втрати (убитих і пропавших безвісно —
 775 тис., тяжко ранених і звільнених од служ-
 би — 348,5 тис., полонених — 3,343,9 тис.) . 4.467.800 „ „ 28,3%
 в) санітарні втрати (евакуовані хорі і ранені) . 4.269.500 „ „ 26,7%
 15.798.000 душ або 100%

З категорією військово-полонених вийшло ціле переселення народів: б. російська армія дала ворогові 3.343.9 тис. полонених, але з свого боку на теж 1 вересня 1917. було захоплено і евакуовано в глиб Росії чужо-земних полонених 1,961.333 чол., з них: 1.736.764 з австрійської і 159.390 з німецької армії.

*) „Росія в міровій війні 1914—18 г. в цифрах Центр. Стат. Упр. Отд. военной статистики в 1925“.

Поза білянсом прямих видатків в людях йдуть посередні шкоди, заподіяні війною. Зменшення народжень по б. Росії завдяки війні обчислюють в 6.5 міл. душ; воно йшло паралельно з відходом муштин в армію; лише в прифронтовій смузі завдяки притоку мужеських мас кількість народжень збільшилася. Смертність населення зросла і перевага народжень над смертністю з 1915 р. зменшується так, що на 1917 р. виходить навіть дефіцит: смертність переважила народження. Шлюбність зменшилася, що особливо видно в містах, де, завдяки праці на оборону, число муштин навіть зросло, — але вони повстримувалися брати шлюб. Зменшення шлюбности спостерігалось в час світової війни по всіх воюючих державах, починаючи з 1914 р. і досягаючи найбільшого падіння в р. 1916; виняток дає лише Англія, в якій протягом часу війни шлюбність все стояла вище мирного часу, а знов спала з р. 1917, тоб-то з мирним часом. Висока за воєнного часу шлюбність в Англії зясовується тим, що там жонаті муштини були звільнені од призову до війська. Майже половина всіх учасників війни значно потерпіла на здоров'я, що одбивається як на загальнім фізичнім стані даного населення, так і на новонародженім поколінні через спадковість.

Окрім всего вище поданого зона військових подій самої б. Росії викинула 10 — 15 міл. душ втікачів, з котрих три мільйони родин було „іждівенців“, що скупчувалися в певній мірі на Волині і Катеринославщині, але головню на Поволжі. В зоні військових подій відбувалася сильна руйнація господарств безпосереднім ходом подій. По всіх воюючих країнах війна дала окрім того своєманітну цілогосподарську кон'юнктуру. То була яскраво виявлена висока кон'юнктура, але тільки для приватно-капіталістичних господарств; загальний-же рівень всего народнього господарства в той же час занепадав. Інтереси окремих господарств різко розійшлися з інтересами народнього господарства; приватно-господарська кон'юнктура з народньо-господарською. По б. Росії перші два роки війни були так само періодами своєманітного кон'юнктурного підйому в цілому. З особна що до сільського господарства, то перші мобілізації, зменшивши лише перелюдненість села, не одбилися на сільським господарстві, але послідуєчи вносили вже ослаблення господарств через відняття робочої сили. Ослаблювало господарство і забирання до армії сільсько-господарського реманенту: до 1. вересня 1927 було взято 3.164.000 коней і при тім з возами і упряжкою. Система військових реквізицій дошкуляла безпосередньо, не менш дошкульними дали себе реквізиції в знаки й тим, що відучали населення шанувати „чуже.“

Попередні війни б. Росії обійшлися: Кримська (1853 — 6pp) в 538,2 міл. рублів, Турецька (1877 — 8pp) в 1.075,4 міл., Японська (1904—5pp) в 2.294,9 міл. А за 40 місяців світової війни б. Росія витратила 50,5 мільярдів рубл., покриваючи їх головним чином шляхом позик:

випуском кредитових білетів на суму	21,8 мільярд. р.
внутрішніми позичками	16,8 „ „
закордонними позиками (в рахунок збільш. боргу)	8,0 „ „

Разом 45,8 мільярд. р.

З попередніми заборженнями борг Росії на 1918 р. досягає нечуваної суми 60 мільярдів руб.; в частині цієї суми є боржником і Україна. Військових видатків самих упало на душу населення 180 р., а на господарство пересічно 1.500 (тоді як ціле селянське господарство з усім добром

в мирний час і за найліпших умовин розцінювалося пересічно в 500 р.). Цілого ж боргу Росії на одну душу населення стало 361 р.

В зв'язку з витратами на війну народне споживання в цілодержавнім загально-російським масштабі скорочувалося: в перший рік війни на 25%, в другий на 43%, в третій на 52%. Та скорочення споживання відноситься на рахунок нехліборобського населення. Апровізаційні труднощі міст справді виявилися і не стільки через недостачу хліба, скільки в наслідок розриву товарообмінних зв'язків, якими викачувався хліб з села в місто; той розрив виявився в зменшенні і відсутності крамів, забороні горілки, дякуючи впливу інфляції і т. д. Що до самого селянства, то воно ніколи так не їло, як підчас війни. Річ в тім, що відтягнення від продукційної праці 15,8 міл. душ в армію, тоб-то на утримання держави, означало з одного боку негативне явище — зменшення кількості робітників, а з другого й позитивне для села — зменшення на туж скількисть і числа їдців, котрих в мирний час кожне селянське господарство повинно було утримувати на свій рахунок. Більш того, родинам прикликаних до військ, в тім числі і селянським, видавався харчевий пайок „причинок“ — елемент військового комунізму. До цього треба прийняти на увагу повне припинення хлібного експорту і величезний військовий попит, даючий доволі добрі ціни, з другого боку — відсутність стимулів вносити свої продукти на ринок, коли нема чого на їх набувати, як не лічити падаючих в ціні паперових грошей — от чому в час війни село справді і розжилося і оділося — в чім заховані передумови послідууючої соціальної революції.*)

На службу війні було поставлено сільське господарство і промисловість. Візьмем знову за приклад Росію. В жовтні 1917 р. добова витрата Росії на армію складала муки 600 т. пуд, круп 126 т., мяса 125 т., жирів**) 50 т., а разом харчевих продуктів 900 тис. пуд. і oprіч того паші — вівса 500 т. п., сіна 1,500 т. п.; а разом за одну добу харчу і паші 2,900 т. п. Це уявляло з себе щодня 60 потягів по 50 вагонів в кожному. Що до промисловости, то від всіх діючих і зареєстрованих переписом 1918 р. заводів б. Росії 54.1% стали працювати на оборону; в них робітників, що працювали виключно на оборону і порохованих ніби одкомандированими з призову, було 1.512 тис. душ. Війна створила фактичну а по части й юридичну націоналізацію більшої частини виробництва, якої продовженням стала націоналізація большевицької влади, про що буде мова далі.

По всіх воюючих країнах війна потягла за собою мілітаризацію, що була в значній мірі й націоналізацією, раніш немілітарного виробництва. Коли за звичайного капіталістичного виборництва робітник зведений до індивіда, залежного від найнявшого його підприємця, то з перетворенням фабрик на касарні він став ще більше одним з гвинтів машини, більше пригніченим, позбавленим ініціативи і більш віддаленим від справи проводу підприємством. Непідготовленість німецького робітника до ведення підприємств була одною з причин краху німецької революції 1918 р.; непідготовленість російського і українського робітника, коли большевицька революція на якийсь час передала була йому керування індустрією — стала головною з причин розвалу і російсько-української індустрії.

*) Річ очевидна, ці слова автора не можуть відноситися до тих районів, котрі були безпосереднім тереном воєнних операцій і підлягли основному знищенню Ред

**) товщів.

По українських губерніях абсолютна кількість покликаних лише з сільських місцевостей до армії (в тисячах) і число видаваних їх родинам (і окремо городянам) харчевих пайків („причинків“) — на 1. вересня 1917 р. були слідуючі:*)

Губернія:	Число призваних з сіл. місц. по с. г. перепису 1917.	Кількість пайків в тисячах		
		В повітах,	В містах,	Разом
Волинь	267. 3	686. 9	76. 3	763. 2
Катеринославщина	237. 0	862. 8	77. 6	940. 4
Київщина	383. 9	984. 5	78. 7	1063. 2
Поділля	391. 0	928. 1	33. 9	962. 0
Полтавщина	337. 8	828. 6	48. 5	877. 1
Таврія	212. 6	450. 2	72. 7	522. 9
Харківщина	337. 3	932. 2	103. 6	1035. 8
Херсонщина	438. 3	848. 2	230. 1	1078. 3
Чернігівщина	280. 2	634. 6	55. 4	690. 0
По 9 губ. України	2885. 4	7156. 1	776. 8	7922. 9
По всій б. Росії	12861. 4	33378. 8	3192. 3	36571. 1

Тоб-то з наших сільських місцевостей, що по своєму складу майже чисто українські, було забрано до армії 2.885.400 муштин цвітучого віку. Останній рядок показує, що в б. Росії видавалося родинам моболізованих муштин пайків на 36, 6 міл. душ. в тім числі на 9 українських губерній 7.932.900. Держава в видачі пайків взяла на себе крім прохарчування армії ще й харчування величезної маси населення. Отже завдяки війні маємо початок комуністичної системи споживання, який торував дорогу большевицькому комунізму господарства.

Що ж до жертв Вел. України**) людьми в війну 1914 - 18 рр. то вони, по тим же даним сільсько-господарського перепису 1917 р., краще виступають в слідуючих відносних величинах для шости губерній: (Гл. ст. 10)

Тобто терен Степової України, як показують числа по Катеринославщині, проти пересічної на 50 губ. б. Росії, поніс порівнюючи менші жертви людьми. Але Право- і Лівобережна Україна дала молохові війни крові своїх синів більше за пересічну: половину всіх працездібних муштин (50,1%) проти 47,4% пересічної; беручи під увагу втрати працівниками — найбільш потерпіло Лівобережжя, віддавши половину (0,7) працездібних муштин. Само собою, що до України, як б. частини колишньої Росії, відносяться і всі ті додаткові шкоди і наслідки війни, які нами, без претенсії на повноту вичерпання, зазначено вище відносно воюювавших держав взагалі і б. Росії з осібно.

Після 3½ років світової війни на Сході Європи стан війни не припинився. Нашій батьківщині прийшлося хоч і з переривами, але ще три роки провадити нерівну боротьбу за свою самостійність з усіма своїми сусідами. Окремо провадилася теж з перервами ще три роки війна „білих“ з „червоними“, при чім протисовітська акція під команду Денікіна, а потім Врангеля мала своїм пляддармом теж Україну. Ці війни, а їх доповнювали ще окремі повстання, продовжили і збільшили всебічні жертви мілітарної руйни. Жертви т. зв. громадянської війни були теж не малі, але їх певно ніколи не дасться підрахувати.

*) „Россия в мировой войне“, ibid.

**) Про воєнні втрати західно-українських земель в людях і майні див. окрему статтю присвячену в Кооп. Р-ді, пера інж. Ю. Павликовського. Ред.

До ст. 9.

Губернії	% здатних до армії			% працюючих муштин од всего числа муштин	% працездібних муштин від загал. підсумку населення	Кількість душ на одно господарство	Кількість душ мужеськ. полу на одно господарство	Кількість працездіб. муштин на одно господарство	В тім числі взятих до армії на одно господарство
	До всего населення	До числа всіх муштин	До числа працездібних муштин						
Волинь	12.1	24.1	49.9	48.4	24.3	5.6	2.8	1.3	1.6
Київщина	12.2	24.7	51.8	47.8	23.7	5.3	2.6	1.2	0.6
Полтавщина	12.0	23.8	49.4	48.1	24.2	6.0	3.0	1.4	0.7
Чернігівщина	12.4	24.7	50.6	48.9	24.5	6.1	3.0	1.5	0.7
Харківщина	11.7	23.0	49.1	46.9	23.8	6.2	3.1	1.4	0.7
Катеринославщина	8.4	17.7	34.2	51.9	24.5	6.2	2.9	1.5	0.5
Пересічно по 50 губ. б. Росії	11.2	22.6	47.4	47.8	23.7	5.3	2.9	1.3	0.6

Нечуваний в історії людства розмір самої світової війни дав і надзвичайні, по розміру просто епохальні, наслідки. З кінцем війни Європа вступила в нову добу своєї історії. В тім згоджується ціла низка дослідників, характеризуючи її, як добу застою і занепаду. Впрочім невпинність зросту народнього добробуту західньо-європейських країн в останній час не є безсумнівною. Так напр. С. Н. Прокопович на підставі порівняння корегованих підрахунків народнього доходу по різних країнах прийшов до висновку, що літ за 18 до світової війни вже одбувся перелом в поступаючім господарськім зрості старих країн Заходу. Для них все трудніше робилося здобувати для приросту свого населення попередню суму життєвих дібр.*) Коли це й так, то всеж світова війна силоміщ ще далі відкидає Європу назад. В міжнародньо-правнім змислі війна дала переможців і переможених; в народньо-господарськім для Європи — самих лише переможених. Війна передала матеріяльне засилля Сполученим Штатам, нині могутньому кредитору старого світа. Знесилена і виснажена війною Європа кинута в злидні, а в додачу ще розідається національними та соціяльними кризами. На Європу, кажуть, насунув „сутінь вечірний“; песимісти заговорили про загрозу вгасання сонця Європи і погибелі її культури. Безпосередньо повійськова фаза конюнктурного підйому, будучи в загальних рисах продовженням військової, обумовлена гол. чином нездоровою інфляцією, прозвана в Німеччині „підйомом катастрофи“, змінюється в першій половині 1921 року різко виявленою господарською кризою, яка зразу стає всесвітньою. Все це безпосередньо вслід за війною збудило в населенні багатьох країн Європи глибоке масове незадоволення з існуючого суспільно-економічного стану річей та стремління до його більших чи менших змін в революційний чи еволюційний спосіб. Багато видвигнуто та поставлено на чергу дня соціяльно-економічних концепцій, цілів та завдань в старім світі. Не все воно, розуміється, дається зараз до здійснення. Але з усього того, що вже вдалося Західній Європі

*) С. Прокопович. О росте народного богатства, кн. I. Русск. екон. сборника. Прага

зреалізувати, що увійшло в практику і прийнято життям — аграрні революції, перевороти чи реформи є безсумнівно самим многозначним і найбільш істотним явищем...*) Струпішла Європа омолодилася в аграрній області — от що позитивного можемо сконстатувати на десятий рік після світового мілітарного урагана.

Після світової війни в двох десятках держав Європи одбулася і продовжується досі корінна ломка попереднього аграрного ладу. В Східній Європі стіхійним виступом народніх мас, в Західній — земельним законодавством внесено радикальні зміни в суспільно-економічних відносинах землеволодіння і землекористування; з попереднім аграрним ладом рішуче зірвано. Головною їх суттю є більш чи менш повна примусова ліквідація феодальної спадщини нетрудового великого землеволодіння шляхом знехтування принципу недоторканости приватної земельної власности і в слід за тим, перерозподілення вивласнених земель між трудовим сільським населенням. На 1 січня 1917 р. вже зліквідовано в самій Західній Європі 7,523.600 гект. поміщицького землеволодіння шляхом парцеляції і перерозприділення між селянством. Витиснено і витисняється далі нетрудове капіталістичне землеволодіння і сільське господарство, а замінено його і замінюється трудовим землеволодінням чи землекористуванням і таким же господарством; при чім характерною рисою нової власности є її умовність, неповність чи обмеженість.

На просторах більшої половини Європи могутня, ще недавно здебільшого правляча кляса земельної аристократії, через відняття від неї землі, бази її впливу, ліквідується і сходить з арени життя. На її місце стає, стрясаючи остатки феодально-кріпацької залежности, кляса трудового селянства, збільшуючи свою питому суспільну вагу до нечуваної досі міри. Післявоєнні аграрні зміни, являючись виразом надзвичайного зросту політичної ваги селянства, принесли і несуть за собою нову еру для суспільно-економічної ролі селянства з наслідками, яких поки що нам не можливо обняти оком.

Сільське господарство має значіння для всего суспільства, бо воно обслуговує його прохарчуванням; майбутнє значіння сільського господарства в тім, щоби постачити засоби для всезростаючої кількості населення. От чому домінуючим тут мусить стати народньо-господарський погляд: осягнення якнайвищої продукційности землі, якнайвищої кількості виживних кальорій та білковин. Роздроблення великих володінь несе за собою більшу продукційність землі, більшу інтенсивність, що уможливає виживлення більшої маси народу. З народньо-господарського погляду важливо досягнути як найвищого грубого зиску, бо тоді на певній площі виживиться більше людей, а найвищий грубий зиск одержується шляхом роздроблення великих посідань і передачі їх трудовому селянству. Роздроблення великих володінь пішло по лінії народньо-господарської вимоги, щоб як можна більша частина людю займалася хліборобською працею, даючи заховання раси, фізичне і духове її здоров'я. Навпаки приватногосподарська точка погляду — це стремління до якнайвищого чистого зиску, що осягається більшим розміром володінь, при чому вміщується менше людности на певнім терені. От чому приватногосподарська точка погляду в післявоєнній практиці Європи відступила перед народньо-господарською; ось чому у всіх двох десятках держав, зачеплених аграрною лом-

*) Розгляд всіх післявоєнних аграрних реформ Європи зроблено мною в III. томі моєї аграрної політики. Подебради.

кою, вона опинилася на другім пляні. Самий процес перелому в певний перехідний час давав звичайно деяку знижку продукційности землі, але зрозуміло, що це явище тимчасове й короткотривале, за яким починається роздвіг і то тим скорший, чим культурніше населення.

Проф. О. Мицюк.

Причини й розвиток східно-європейської революції.

Війна принесла переможеним тільки перекроєння кордонів, і ліквідацію монархії в ряді великих держав. Незрівняно більше значіння мав в наслідок військової поразки вибух глибокого незадоволення найширших кругів населення. Революційність, як певний стан незадоволення і негачії проти законної дійсности, буває перманентна і часова. Перша є уділом небагатьох романтиків всесвітньої революції та патріотів батьківщини, розуміючих її гніт і відчуваючих біль раніш, ніж остання маса земляків; масова революційність залежить від кон'юктури. Військова поразка сотворила таку кон'юктуру — вона оголила й нечувано заострила в рядових масах, незадоволених з існуючого стану річей, революціонізм, що шукав виходу і знайшов своє виявлення в революційних чи еволюційних змінах просто епохального соціально-національно-економічного значіння. Старий світ після світової війни вступив в нову добу — от така, можна сказати, нині загальна думка дослідників.

З усіх втягнутих у війну держав народне господарство б. Росії було одним з найбільш відсталих. Напів-натуральний характер селянського господарства і випливаюча з того самовистарчальність значної його частини облегчували б. Росії можливість довго триматись у війні; але для обслуговуючих потреби війни елементів народнього господарства, що уявляли з себе порівнюючи тонкий шар, завдання де далі ставало не лише тяжчим, але виразно надсильним. Глибоке незадоволення широких народніх мас обрушилося насамперед на спосіб провадження війни, всіх боляче дотикаючий, та ставший на кінець війни предметом злободневної уїдливої критики. Видатки на війну були шалені, сягаючи 50% народнього прибутку, а поруч з тим давалися в знаки безталанний провід на фронті та безглузді мобілізації майже шіснадцяти міліонів мужеського населення, з яких добра половина лишалася незаосмотреною і тому без жадного діла сиділа в тилах, лише деморалізуючись... Військове напруження стає нестерпним, воля до боротьби надломилася, розладнення економіки зачіпає кожну хату і кожну фабрику, революційність набирає загального поширення. Хто тільки не став в той час революціонером!

З формального боку революція є зміна існуючого традиційного ладу незаконною дорогою. Але в якій мірі? Тут вже рішає матеріальний бік поняття: яка революція?

І в Петрограді і в Москві лютневу революцію розпочали солдати місцевих гарнізонів, по умовах комплектування армії — переважно Українці. Робітництво, партії і громадські діячі в час лютого перевороту відіграли по загальному визнанню „далеко не першу ролю“. Вони приєднуються до повстання селян в солдатських уніформах і пособляють кристалізації змісту революційних вимог та їх реалізації. Ставши на мент теж революціонерами, праві кола скидають з трону царя Миколу II. „нещасного“, тоб-то беруть участь в політичній революції. Політичні революції взагалі виявляються в окремих революційних актах нескладного, простого змісту і способу здійснення, не порушуючи стабільности соціально-еконо-

мічно ладу. Теж і російські праві кола задовольнилися політичним переворотом і хотіли, аби на тім все й скінчилося. Але далеко ще незадоволеною зісталася революційність широких мас. Почавшись з лютого, революція з політичної розвивається в напрямку до соціальної: ліквідуються старий царський реміж, в захист якого ніхто не виступив, станові привілеї, політичний вплив дворянства та бюрократії, — вимоги, що були прорвалися ще в першу революцію 1906 р., але, яко крамола, були суворо задавлені. На цім вичерпується революційність буржуазно-капіталістичної кляси; вслід за аристократією і їй теж стало не по шляху з дальшим розвитком революції. В тім розвиткові разом проявляють себе не тільки клясові, а всі незадоволення і антагонізми: „немаючих і мало маючих проти тих, що мали багато, безправних проти упривілейованих і маючих права, людей фізичного насильства проти прихильників права і молоді проти дорослого покоління, безграмотних і неосвічених проти освічених і вчених, етнографічних національностей проти державної, окраїн проти центру ітд.“¹⁾ Рішачою, одначе, була задавнила, виношена в народній душі жадова переходу всеї землі до селян; тільки „земля“ могла сколихнути стару соціальну будову з вулканічною силою всю до підвалин; землею „пахне“ вся революція, своїм патосом вона зобовязана „землі“, на ній „углиблюється“ революція з лютневої в жовтневу большевицьку.

Тому не дивно, що зустрічаються спроби знаходити причини цілої східньо-європейської революції навколо землі.

Проф. Бруцкус стоїть на тім, що джерелом всіх лих, що впали на Росію, і джерелом аграрної революції перш усього є земельна община²⁾. Таж гадка висловлена й другим оборнцем столипінського протиобщинного законодавства А. С. Ізгоевим в слідуючих словах: „Основний факт, по мойй гадці, і основна причина справжньої соціальної російської революції, що зявилася на поверхні в 1905 р. і що перемогла в 1917 р., полягає в тім, що 80% населення Росії жило по иншому праву на землі ніж 20%, що складалися з міських і, взагалі, більш затронутих культурою житців. В цім основнім роздвоєнні і заложена була та міна, котра зірвала всю соціальну будову російської імперії.

Тяжко погодиться з таким моністичним ясуванням причин соціальної революції, хоч в факті існування гуртових форм общинно-подвірного землеволодіння безсумнівно криється одна з важніших, підготовлявших психологію мас, причин аграрної, а тим самим і взагалі соціальної революції. До цієї причини, одначе, треба додати ще дуже багачко. З незгаданих вище варто ще вказати на фатальне для старого режиму постійне запізнення з соціальними реформами, як напр. запізніле знищення кріпацького права і тяжкі для селянського господарства умови, його знищення, існування остач кріпацької залежності і самодержавно-дворянського режиму аж до революції 1917 р. ітд. ітд.

Отже східньо-європейська революція взагалі і аграрна з окрема не були ані випадковістю, ані вислідом лиш одні якоїсь причини не були, як дехто ще каже, й безпосереднім наслідком світові війни. Довга і невдала війна тільки прискорила темп розвитку подій, вона обгострила положення; подібно вітру війна тільки роздмухала іскри незадоволення в пожежу, до якої назбиралося в областях політичній, національній і економічній передвоєнної Росії занадто багачко горючого матеріалу.

¹⁾ С. Н. Прокопович: „Десять лет опыта“, Руск. Зк. Сборн. XI. 1927., Ппара, стор. 7.

²⁾ Prof. Boris Brutzkus: Agrarentwicklung und Ararrevolution in Rnssland. Berlin 1927-S. 247.

Ті чи інші причини ще не дадуть соціальної революції, коли не має до того певних передумов. Першою такою передумовою, як то парадоксальним не здається, є певний рівень добробуту маси. Соціальна робота більш можлива і успішна за наочності відносного рівня добробуту. Більш менш великі соціальні революції, можна сказати, не відбуваються на ґрунті збіднення і оскудіння народу. Після першої революції 1905/6 р. 6. Росія проходила фазу господарського підйому і з осібна село пережило добу розцвіту; військова кон'юнктура перших, принаймні років війни була на руку селянству. От на базі відносного добробуту мас вибухає з максимальною ролею селянства революція 1917 р. Кон'юнктура останніх років, лютнева і жовтнева революції, страшні голодні роки і урівнююча на бідняка донеповська політика большевиків потягли за собою масові злидні та павперизацію, а з тим і неможливість нової протибольшевицької революції, чим пояснюється стійкість большевицької влади. Другою передумовою успішності соціальної революції є зв'язаність її з аграрною революцією. Історія вчить, що досі революції мали свої досягнення майже виключно в аграрній області. Коли робітничий революціонізм вбачає свою ціль в майбутності, селянський — в негайнім здійсненні. Звідси сила аграрної революції, звідси домінуюче значіння селянської революції в ході соціальної революції Сходу Європи. Робітничо-індустріальні революції прагнуть і потребують вищої соціальної організації виробництва; селянські-ж аграрні революції простують до звичайних форм виробництва, при чім осягнення мети, роздроблення великого землеволодіння тягне після якогось переходового періоду само по собі більшу продукційність землі, ніж раніш, що економічно виправдує порівнюючий примітивізм селянських революцій.

З менту лютневого перевороту в 6. Росії прийшов до влади коаліційний помірковано-соціалістичний Тимчасовий Уряд, якому судилося спостерігати наростання соціаль-революційного активізму мас по всьому фронті. Уряд хотів стримати маси, влити стихійність руху в певне річище ладу, щоб вирішення найголовніших справ передати до рук Установчого Зібрання. На тім стояла й найпопулярніша тоді партія соціалістів-революціонерів. По всім даним іменно ця партія, що одержала подавляючу більшість за виборів до Установчих Зборів, мала здійснити свій програм дорогою парламентського законодавства. Але народні маси виявляли нетерпеливість.

Нею скористувалася конкуруюча з ес-ерами партія большевиків. Ортодоксально марксівські соціалісти до світової війни принципово не займалися плянами майбутнього будівництва, уважаючи такі пляни за утопію. Не могли мати через те жадного розробленого плану на надійшовший мент і російські с.-д. большевики; не ліпше стояла справа й з програмою. Отже у великий історичний мент, опинившись з карт-бляшш у руках перед калейдоскопічним революційним рухом, в стремлінні до влади, вони викидають гасла в напрямку стихійних устремінь мас, пристосовуючись до пануючих настроїв. Многоміліонова армія не хоче воювати — большевики викидають клич: „Війна війні“, конкретно — припинення війни. Стоміліонове селянство захвачує землі, не чекаючи Установчого Зібрання — до його послуг большевицький клич: — „нагайного захвату поміщицьких земель“. Мійське і робітниче населення стало розбирати по руках капіталістичне майно — „грабуй награвоване!“, кажуть йому большевики. Національні меншости видвигнули принцип самоозначення — большевики й собі: „самоопределение вплоть до оделения...“ Такі кличі забезпечують їм пе-

ремогу над Тимчасовим Урядом 26. X. 1927 р., відколи починається жовтневий большевицький період революції. В революційнім „девятім валі“ большевики опинилися на самім гребні хвилі; вони неслися нею; могли говорити і справді говорили, що вели за собою хвилі — маси. Небагацько треба було, щоб розгінати беззбройне ес-ерівське Установче Зібрання і полишитися самим у влади. Стихія управляла большевицькою владою, доки не увійшла в береги, після того вже стали справді управляти й большевики.

Другий їх конкурент — анархісти були не так небезпечні, як соціалісти-революціонери. Використовуючи момент масового незадоволення, анархісти виступили проти самої держави, якої такої. Вони стояли за скасування силоміського ладу силоміським безладдям, гадаючи, що після того наступить лад без примусу. Присвячуючи свою виключну увагу селянству, вони хотіли довести його до ідеї бездержавного будівництва. Українська вдача, що правда, таїть в собі багацько анархістичного, однак той анархізм, який в нас появився в час революції, був заносний. То була течія споріднена з російським народництвом, визнаючи вільну общину і для якої вищим економічним типом є свобідна кооперація — течія російського інтелігентського месіянізму. Спеціально на Україні цей (набатовський) анархізм паралізував себе, плутаючись в протиріччях. Будучи принципово бездержавниками, анархісти відмовляли визнанню окремої української державності, а тим самим фактично стояли на ґрунті єдиної неділюї Росії. Стоячи принципово за якнайширше самоозначення людської особи, вони не усвідомили собі льогчїно з того впливаючого права національно самоозначення, з окрема Українців. Ставлячи особу людську теоретично за єдину найвищу святість, на практиці анархіст Махно, визнаний потім колами французького анархізму, брутально розправлявся з масами (досить пригадати його катеринославський погром 1919 р.). Одкидаючи саме, навіть, слово організація, в той-же час анархісти без організації не могли нічого досягнути, і залога „батька“ Махна довго трималася завдяки залізній примусовій організації. Зрозуміло, що анархісти не витримали конкуренції з большевиками. На кону (сцені) політичного верховодства залишилися після короткочасового флірту з лівими ес-ерами в монопольнім становищі самі большевики-комуністи.

Завоювавши владу в столицях, большевики вслід за тим збройно завойовують її в губерніяльних і повітових містах. Лютневий період революції був безкровний жовтневий — кривавий, особливо в переходовий час. Правда що, „навіть дитина не може родитися без крові,“ як сказав одного разу Маркс, тим тяжче одбутись без крові революції, але все таки не може не ходити про дозу кровоспускання. Обезціненність людського життя в світовій війні відбивається на жовтневій схдно-європейській революції в переходовий період, і перші роки большевизму насичені особливо безмірними і зайвими страхіттями та стражданнями людини. „Червоний сміх“ кривавої війни продовжувався в „червоних грімасах“ кривавої жовтневої революції; революційного кровоспускання в таких нелюдських дозах світ ще не знав. Само собою, що існувавший доти карний кодекс перестав діяти.

Після жовтневого перевороту перший приблизно піврік большевики затрачують, щоби остаточно заволодіти становищем та скріпити свою владу. В цей перший період большевизму осередком його уваги були міста, де купчилися головні сили большевизму; селу кинутий був декрет про соціалізацію землі, щоби його привернути на свій бік, а по за тим

воно на цей час залишене було само собі: „роби з землею і поміщиками, що хочеш,“ сказали йому. Ще в період лютневої революції з червня 1917 року вповні виразно затріщало по всіх швам право власности (цивільний кодекс), підірване вже в процесі війни, з особна її реквізичійною практикою, продовженою на селях стихійним розбором селянами реманенту і запасів поміщицьких маєтків. В цей перший період право приватної власности оповіщено одміненим по всій лінії; поширюється прекарне володіння. Большевики поставили своєю ціллю знищення капіталізму, не маючи готового пляну тої будови, що мала натомісць стати; їх економічні заходи в цей період носять ще безсистемний характер.

На квітень 1918 р. большевицька влада в містах закріпилася, село-ж продовжувало жити власним життям поза очима влади. Від ц. квітня і по 15 березня 1921 р. тягся другий період большевизму, період історичної спроби запровадити комуністичний лад. Можна сказати, що з червня 1917 р. в революції панували гетерогенні сили, з квітня-ж — автогенні*); перед тим в загальнім і цілім революція робилася, тепер вже її роблять; намісце панування стихії змогла виступити раціоналізуюча людська воля. Началося здійснення соціальної революції в дусі комуністичного маніфесту. В ньому одначе містилася тільки ідея комунізму, але практичний плян?...

Найбільше розроблений до світової війни марксівський соціалізм, як сказано вже, того готового пляну не мав. Займатися ним — значило працювати над „утопіям“. Погордження конкретизацією ідеалу майбутнього марксівськими соціалістами виказало свою недоречність в зловіщий спосіб, коли прийшлося на руїнах старого творить нове. Мало хто звернув увагу на те, що позитивне (в одірження від руйнуючого — негативного) будівництво комуністичної партії большевиків стало продовженням „воєнного соціалізму“. Тим часом війна, як у всіх воюючих державах, так і в б. Росії, в мілітарних цілях потягла за собою в області виробництва націоналізацію індустрії, обернення фабрик в касарні; відповідні декрети теж про націоналізацію промисловости большевиків є продовженням і повторенням того, що дав воєнний соціалізм. В другій області — споживання — по всіх воюювавших країнах велика маса цивільного населення на час війни перейшла на утримання держави (пригадаймо німецьку хлібну картку); в б. Росії отримувало пайків не більш не менш, як 36,6 міл. душ. Відповідне переведення большевиками населення, з особна фабрично-заводського робітництва на пайкову систему, як бачимо, теж було певним продовженням воєнного соціалізму. Отже як в області виробництва, так і в області споживання, воєнний соціалізм підготував ту Zwangswirtschaft, примусове, регульоване господарювання, яке продовжувалося за комуністичного періоду. Воєнний соціалізм (der Kriegssozialismus) був покликаний рятувати буржуазну державність і він свою справу зробив. Та бійся Данайців навіть дарунки даючих! З ним викликано такі духи, з якими після світової бойні народів не змогли так просто і легко зладнати. Комуністи, розуміється, пішли далеко даліше, стараючись соціальну революцію заповнить комуністичним змістом. Потерпівши в тому повну невдачу, стали потім запевняти, що власне жадного комунізму вони не збиралися заводити, а їх комуністичні заходи були викликані обставинами воєнного часу, що то був тільки (по аналогії з воєнним соціалізмом!) „воєнний комунізм“. Але противники їхні зауважують, що в квітні 1918 р., коли розпочинали період комуністичного будівництва, жадної війни большевики не вели. Так скін-

*) Гетерогенний: чужородний, суперечний; автогенний: однородний.

чився другий період большевизма. Дорого обійшлись безприкладні спроби цього періоду, многоповчаючи для всіх, хто хоче і здібний чомусь навчитися.

Шляхом наочним, практикою він навчає ригористично розрізняти: а) політичні, б) національні і в) соціальні революції. Перші дають переміщення впливу політичного без порушення існуючої соціально-економічної системи і можуть одбутися навіть в кілька годин. Другі тягнуть за собою переміщення національного впливу; пригноблена нація стає в становище державної, що тягне за собою і деякі переміщення соціально-економічних вигід на базі все-ж таки признання незмінним існуючого суспільно-економічного ладу. В одріжнення від перших двох соціальна революція по своєму характеру є переворотом в суспільно-економічних відносинах, що містить в собі цілу низку соціально-економічних перемін надзвичайно складних і багатих змістом. Не одним замахом, не одним революційним актом, а переривним рядом змін, для яких необхідний час, можуть реалізуватися ідеали соціальної революції; і в таким разі поняття соціальної революції зближається з поняттям соціальної еволюції, лиш прискореної, форсованої. По прикладах політичних і національних революцій, до часу експерименту з „воєнним комунізмом“, в міжнароднім соціалізмі переоцінювано зусилля волевої меншости і значіння революційного менту в соціальних переворотях. Нині неминуче треба пірвати й з уявлінням, що така складна річ, як соціальна революція (а такою треба визнати східньо-європейську) може відбутися зусиллям (диктатурою) активної меншости. Стало ясно, що соціалізм, комунізм чи инший який соціальний устрій насильством, різнею і терором не перевести; такі способи збанкрутували і скомпромітовані. Соціальні переміни можуть досягатися тільки шляхом проведення свідомости в більшість населення, для чого потрібний час і методична, вперта, продумана праця. Спроба большевиків в другий період їх влади підтвердила, що з осібна не можна братися за зруйнування капіталістичної організації виробництва, як що замість неї відразу не стане инша організація, котраб дала що найменше такеж саме виробництво. Рівнож та спроба показала, що одночасно з негациєю старого ладу, для чого не вимагається розуму, соціальна революція ставить кольосальної трудности конструктивні завдання, які необхідно продумувати завчасно, — що не було у большевиків пророблено. Капіталізм мало скинуть, каже Н. М. Чернов, його треба замінити; етапам соціалізації повинні відповідати епати часу, творення повинно не слідувати за зруйнуванням — як то склалося у большевиків, а попереджати його; мусить бути зарані розроблений плян технічної і культурної підготовки... Характерно, що в цім духові висловлюються нині не тільки соціал-демократи Каутський і Бауер, та соціал-революціонер Чернов, але, що важніш, й самі большевики — Ленін і Бухарін. Ленін кінець-кінцем мусів признатися, що він зі своїми послідувачами зрозуміли, що значить термін (речинець); зрозуміли, що „декретами соціалізм уне впровадиш“ (Бухарін), що „в нинішній момент (після провалу воєнного комунізму. О. М.) необхідно, казав Ленін, звернутися до реформістської, поступенівської, обережно-обхідної методи в корінних питаннях економічного будівництва.“

Третій період большевзму, починається з 15 березня 1921 р., коли на зїзді комуністичної партії Ленін проголошує „нову економічну політику“, скорочено „НЕП“, та вимагає негайного її прийняття, щоб вже вечером по радіо оповістити про цю постанову закордонний світ. На слідующий день, 16 березня 1921 р., в Лондоні совітський полпред Красін підписав

торговельний договір з Англією. Є підстава гадати, що принципи НЕП-а були вирблені в Лондоні при участі Ллойд-Джоржа, щоби потім по вимозі Леніна бути санкціонованими комуністичною партією. НЕП є поразкою комунізму, банкрутством, привівшим до державного капіталізму. Жовтнева революція на своїм прапорі поставила було клич знищення капіталізму; його зовсім відкинули, як вже зайвий, в час воєнного комунізму, але він знова „діалектично„ випірнув з НЕП-ом, насамперед у вигляді державного капіталізму.

Такі три основні періоди розрізняють в большевицькій революції.

Трансформації в суспільній структурі сходу Європи.

Дореволюційна Росія хоч з запізненням, порівнюючи з Європою і Америкою, однак простувала тим же шляхом капіталістичного розвитку.

За молодого і малорозвиненого капіталізму тубільська буржуазно-капіталістична кляса була зовсім незначною, вона тільки фомувалася; Українців серед неї можна сказати не було зовсім. В перший і надто другий період большевицької, революції завдяки конфіскатам і націоналізації індустріальних, торговельних, транспортних, фінансових і инш. приватних підприємств, буржуазно-капіталістична кляса, яко така, була знищена. Особистий її склад в одній частині з'емігрував, в другій, яка лишилася „дома“, здебільшого поповнив собою групу інтелектуальних працівників. В третій, неповський період бужуазно-капіталістична кляса починає знова відроджуватися, наповнюючись головним чином новим людським матеріалом, висунутим революцією — часто з декласованого робітництва — і пройшовшим її „огні, води і мідяні труби“. Відродження цієї кляси проходить після нової руїни, так би мовити, „на чистім полі“, насамперед в торговельній і фінансовій ділянках і носить виразно хижачький характер „первісного накупчення капіталу“. В культурнім відношенні нова буржуазія низче попередньої, але руки цих „нுவоришів“ більш „загребущі“. Це надзвичайно життєздібна, активна та бойова група; щоб не мати конкуренції „кацапів“ на Україні, вона часто українізована і навіть з самостійницьким напрямком. Ця група підготовлена організаційно, щоб взяти в свої руки все, що мала дореволюційна буржуазія, в тім числі індустріальне виробництво, і певна, що потрібні для того капітали знайде. Рівно ж добре зорганізована й з'емігруюча стара буржуазія, яка з неповським періодом набрала віри, що вона знов вернеться до своєї попередньої діяльності та до свого хоч і перепополовиненого майна.

Антагоніст буржуазно-капіталістичних клясів, проетаріят, що мав бути базою соціалістичного і комуністичного будівництва, пережив величезну деформацію. Робітниче-селянська влада втягла багатьох кваліфікованого робітництва в совітську „знать“ та бюрократію; сьогодні — металіст, завтра комісар чи чекіст, післязавтра — на транспорті і т. д. Стара робітнича „гвардія“, що боролася за ідеали соціальної революції, розтрачена на урядовий апарат, вибита на численних цивільних фронтах, вимерла від епідемій чи омужичилася або обуржузилася. Незадоволення з режиму, з винагороди за працю і просто з умов прохарчування значну кількість робітництва, гол. чином в донеповський період, погнало на землю; пролетарій „окрестьянівалася“, инша частина примушена була вдаритися в спекуляцію і пошиться в нові дрібні буржуа. Замість 9, 2 міл. душ пролетаріату, що рахувалося в 1897 р., на передодні Непа його чисельність — 4, 78 міл.; з Непом зменшення робітництва закінчилося, його кількість знов зростає і загальне число найманої праці в 1925-26 р. було 9, 8 міл., в тім числі індустріального робітництва, яке вважається опорою комуністичної влади, 3, 1 міл. Зріст йшов за рахунок прибуваючих з сіл; в фабрично-заводську промисловість в 1925-6 р. влилося робітників з сіл по

Москві і Ленінграду 7-8%, по губерніяльним містам Р. С. Ф. С. Р. 12-16%, по Україні 51—69%¹⁾. Приходьки з сіл приносять з собою переродження робітничої ідеології і класову несвідомість. З ними вже не можна говорити про такі речі, як майбутня світова революція, чи завдання Комітерну, їх цікавлять заробітки, помешкання, забезпечення на час хорости, безробіття або інвалідности та полегчення, зв'язані зі вступом в професійний союз; їм би побільше зірвати з фабрики і міст для села та своїх родин, куди вони норовлять їздити що свят, замість того, щоб приймати участь в громадським житті пролетарія. До пониження класової свідомости веде також вражаюча плиткість складу пролетаріяту: з 1921 р. по 1927 р. в підприємствах ценової індустрії, як подає „Труд“, прибуло 12 міл. робітників, а вибуло 11 міл. За згаданий період оборот робочої сили в десять раз перевищив її наявний склад: „сьогодня — робітник, завтра — шукай вітра в полі“; де ж тут виробитися класовій свідомості? Переродження ідеології та класова несвідомість доповнюються у відношенні оплати розбиттям однородности робітництва, заведеної було в період воєнного комунізму. Тоді зарібна платня була одноковою для робітників кваліфікованих, фізичної і розумової праці; після Непа вернули до різних платень, як було за „буржуазного“ ладу. Насамперед вертається належна оцінка інтелектуальної праці, оплата державних служачих стала пересічно вдвоє вище пересічного заробітку промислового робітника. Але й серед самого індустріального та транспортного робітництва зарібна платня стала сильно диференційованою. Заведено правило, що співвідношення між низчою і вищою тарифною ставкою платні не мусить переходити 1:4; в дійсности стріваються співвідношення далеко різчі: як 1:8 і навіть 1:9. Сам Томський наводить випадки, що в однім і тім же підприємстві робітник фізичної праці одержує 30 крб., а кваліфікованої 180—200 крб. при чім говорить, що одвідуєчі С. Р. С. Р. чужоземні робітники вказували, що ніде в світі не має такої різкої різниці в оплаті кваліфікованої і некваліфікованої праці, як в республіці совітів, в умовах диктатури пролетаріяту, коли повинно б заховувати елементарні принципи пролетарського рівенства²⁾. Отже серед робітничої класи совітів інснують ті-ж підкласи робітничої „аристократії“ і „плебса“, які є скрізь в капіталістичнім світі, та навіть різче виявлені. Промислове робітництво найблизша комуністичній владі група, її надія. Для підтримання чисельности цієї групи в значній мірі служать відомі проекти індустріалізації, в підтримці-ж матеріальній не зупиняються перед тим, щоб прибавки платні в індустрії обганяли прибавки продукційности праці: за 1925-26 р. виріб на один робітничий чоловіко-день (по довійськовим цінам) зріс на 11,9%, а зарібна платня в чоловіко-днях (в червонім вияві) зросла на 26%³⁾. Все ж в загальнім і цілім в жовтневий, большевицький період революції дуже потерпіла робітнича класа, яко така. Вона вийшла з неї з пустими руками, в додачу ще з розбитою мрією про здійснення нового ладу, в яким би вона була гегемоном, господарем, керовником не лише в політичній, а ще більше в соціально-економічній області.

В дореволюційній Росії пануючим, найбільш упривілейованим і правлячим державою шаром був землевласницький чи шар поземельної аристократії. В революції жовтневій поземельна велика і середня аристократія,

1) С. Загорський. К социализму или к капитализму? 1927, ст. 265.

2) „Труд“, 19 серпня 1926.

3) „Правда“, N-г. 5, 1927, стаття Ліфшиця, „Производительность труда і себестоимость изделий“.

поміщицтво, яко кляса, підлягло знищенню. Підстава його буття і привілеїв — його землі разом з капіталом — захоплені селянством, а владою оповіщені skonфіскованими. Коли кляса буржуазно-капіталістична має все таки будучність у нас, то кляса „помісного“ землеволодіння свою ролю вже відіграла, вона зникла назавжди, її панування більше вже не повернеться. Перед нами безперечне й стале завоювання революції і працюючих мас. Поскілки бувше поміщицтво не виємігувало, воно поповнило собою групу інтелектуальних працівників і в меншій мірі, кляси трудового селянства; ті-ж бувші поміщики, що опинилися за кордоном, виступають обєднано, але й вони залишили гадку про реставрацію попереднього аграрного ладу. І вони числяться з тим, що хоч по земельному кодексу їх бувші маєтки формально націоналізовані, але фактично розібрані селянами по руках, з яких без бою її не випустять. Про повернення землі й вони перестали думати, мріють лише про відшкодування та про свободну мобільність землі, сподіваючись, що таким чином може знова відродиться поміщик, тільки вже як сільсько-господарський підприємець.

Ми одмітили вище, що „розбуржуазені“ і „розаристократизовані“ кола, поскілки залишилися на місцях, поповнили собою кадр інтелектуальних працівників. Що-ж сталося з інтелігенцією в ході революції?

По природі своїй сх.-європейська інтелігенція, витвір невідомий Заходові, уявляє з себе виділювану різними станами і клясами, позастанову і позаклясову суспільну групу, яка в особі своїх кращих представників, стимулювана гуманістичними ідеалами, ставляючи громадське добро над особистим та випереджуючи інтелектуально і етично пересічний рівень, простувала через негацію існуючого до витворення інших, ліпших форм життя, виконуючи функцію культурного прискорення. Цей добровільний фермент, ці дріжжі, цей зрештою краєугольний камінь, що погороджував матеріальними інтересами „ради служення“ народу, — східно-європейська інтелігенція в особах своїх кращих людей з головою кинулася в революцію, надірвалася, зійшла кровю, розбилася. Вона знищена фізично, матеріально і зруйнована морально. Забуто те, що вона витерпіла за царату, борючись за нарід, робітника селянина; натомість її трактовано як буржуазію, піддавано червоному торору та роздяганню нарівні з буржуазією, примушуванно підмітати базари, мити в червоноармійських касарнях підлогу, її відкинуто в інтелігентський пролетаріят, іноді навіть люмпен-пролетаріят; в ліпших випадках „опростившись“ вона „пішла в народ“, шоби з ним злитися, не стільки підняттям його до свого рівня, що було надсильним завданням, скільки опускаючись самій до його рівня та зазнаючи не раз моральної інквізиції. „Ви по своїй волі на революцію йшли — можна було почути бідаку інтелігенту від народа — а не по найму від нас, значить ми за горе ваше не відповідаємо“. Поза опролетарізуванням та омуужиченням для інтелігентів в період військового комунізму зостався єдиний шлях — йти на службу в радянські установи; їх зроблено „служилими“, державними наймитами, культивуючи в них слухняність, підлизування і т. д., убиваючи людську гідність та всяку здібність до протесту. Яко група, інтелігенція зазнала заслуженого бідування та величезних жертв і розвіяних надій, вона розпята на історичнім перехрестку, знищена. З Непом одчинилися можливости відродження цієї групи. Хоч і дуже незначна частина, але з'являється й старий тип інтелігенції в ролях незалежних робітників; інтелігенції, яко групи, ще не має, одначе окремі інтелігенти є. Інші інтелектуальні працівники йдуть дорогою специфічного виховання, вони »служилі«, їх тримають в »чорнім тілі«.

Навівши ставки платні совітським служачим міста і села, Томський (на XV конференції В. К. П., див. «Правда», N-г 253 за 1926 р.), кажучи між своїми і тому отверто, сконстатував: «ледво на ці гроші можна вести сите існування». У всякім разі для інтелігенції є місце в житті, особливо для української на Україні, і вона буде існувати далі, бо без неї сама народність лишитиметься тільки етнографічним матеріалом.

Зрештою йде кляса трудового селянства. В цю революцію воно зосталося віч на віч зі своїм клясовим антагоністом, поміщиком. Не знайшлося сил, котрі б оборонили нетрудове землеволодіння, а разом і взагалі нетрудове сільське господарство. В попередні епохи селянство було об'єктом, в останню ж велику революцію воно пораз перший виступило, як суб'єкт самовлаштування. Ніким не стримуване селянство стихійно вирушило на маєтності перш усього «своїх панів», захопило поміщицькі і крупно-селянські добра і поділило їх між собою, як йому то здавалося справедливим. Захват і перерозподілення сільсько-господарських дібр полишили на селі лише саме працююче селянство. Завітня його мрія — усунення поміщиків і переділу їх земель — здійснилася. Не мало потративши, селянство і то єдине між всіма суспільними групами, ще більше здобуло від революції, і повернення дореволюційних земельних відносин воно вже, розуміється, ні в яким разі не допустить.

Величезна кількість безземельного і малоземельного селянства поширила площу свого землекористування, піднявшись до середняка. З другого боку економічною політикою большевиків другого періоду заможніший, куркулівський, елемент села скоротився, спустившись теж до середняка. Отже в період військового комунізму в загальному і цілком селянство на якийсь час стало більш, ніж коли небудь, однородною клясою; відбулося нівелювання в бік одноцільності. Оскільки вона була значна, майже монолітна, про це свідчить скрахування спроб большевицької влади штучно розколювати її (комбіді, комнезами). По заведенні Непа почалася натуральна диференціяція села на господарській базі — поділ селянства на куркулів, середняків і незаможних — стримувана політикою радянської влади. В масі своїй це явище не так ще страшне, як його де-хто малює. По всій Радянській Україні по посівоплощі сільські господарства в 1926 р. групувалися так¹⁾:

Кількість господарів. В %/о		
без засіву	216.932	4,4
з сівбою від 1—3 дес.	2.575.571	52,6
„ 3—9 „	1.799.694	36,7
„ 9—15 „	236.402	4,8
„ 15 і більш.	73.838	1,5
Загалом	4.900.437	100 %/о

Тоб-то на 4,9 міл. господарств начислюється в групі 15 і більше дес. всього лише 73,8 тис., або 1,5%; але сюди входять почасти господарства з максимально-трудовою нормою й почасти тільки куркулівські.

За революції селянство виказало себе здібним до участі в державнім житті і до захисту своїх інтересів в усіх новоповставших органах — ревкомах, виконкомах чи радах, бо одержало добре виховання в своїх одвічних радах, сільських сходах, що звичайно недоцінюється. В той час як за останні, можна сказати, пів віку перед великою революцією, за царизму наша інтелігенція і незначний, лише наростаючий пролетаріят

¹⁾ „Україна“. Статистич. щорічн. за 1926 р. Ц. С. У. Р. Р. Харк., 1926.

були демократами в теорії і мріях — селянство в своїх общинах чи громадах мало старе самоврядування і в особі вічевого сільського сходу мало величезний досвід практики демократії в формі прямого народоправства. Цей досвід придався. Совіти, ради для селянства не були жадною новиною; воно мало їх раніш, можна сказати, ще в більш доладних формах. Легко зрозуміти, що кількосо селянство — потенціальний господар країни. Але помилялися і помиляються, приймаючи його за пасивну політичну силу, котру хтось-то (наприклад, пролетаріят) кудсь-то має повести. З революцією виявилось, що селянство і якісно, можна сказати, єдиний віками вихований досвідчений організатор демократичного ладу. В своїй регульовочній експанзії до здійснення комунізму большевики відчули, що їм над силу націоналізувати 18 мільонів господарств. Під натиском визнання значіння селянства большевики здавали йому одну позицію за другою — ілюстрацією може служити все їх законодавство відносно села. Селянством користуються, але йому не довіряють, за жадну ціну не хочуть допустити політичної переваги селянства над робітництвом: 5 голосів селянських прирівнюють одному робітничому. Селянство не раз приходиться знов і знов завойовувати. Якось міністр царського уряду Коковцев влучно зауважив, що політика царської влади кінчається своїм впливом в 50 верстах од міста; вплив совітської влади над селом часто кінчається ще ближче до міста. „При большевиках ми якось на стороні“, подекуди можна було чути від селян. Спробам комуністів внідритися в село — селянство, особливо українське, протиставляє відпір, іноді хаотичний, чи жорстокий, але завжди активний і дошкульний, в роді убивств селькорів, предволвиконкомів, предкомнезамів ітд. Де далі, як напр., на рік 1925-й, той сільський активізм все більшає. „Нині...“, пише „Правда“ за 24-XII. 1924 р., основні питання нашого буття розв'язуються в численних розкиданих по всьому російському просторі селянських кутках... Ми кроку не повинні робити ні в однім питанні, щоб не оглянутися і на село“. Подібне ж значіння надають селянству й ліберали. „В майбутній Росії, писав Набоков, рішаючу ролю буде грати селянство“. Одним словом по загальному визнанню всіх без різниці політичних напрямків селянству в близчій майбутній належить рішаюча роля, як у Росії, так може ще більше на чорноземній Україні. Селянство взавтра буде кольосальною, цільною, органічною будівничою силою, каже народник К. Р. Кочаровський. Фігура селянства після ослаблення а то й знищення інших суспільних клас, говорить неонародник С. Маслов, нині найвизначніша, її не має кому урівноважити. Для нас це має й те значіння, що наше українське селянство по своєму усвідомило собі концепцію самостійності України і на нього можна покластися в її відбудові.

Індустріяльне виробництво СРСР. стало в залежність від робітництва, сільсько-господарське опинилося майже без винятку в руках селянства. Дві трудові класи суспільства теоретично складають робітничо-селянську владу. В попередніх наших працях з області аграрної політики нам прийшлося вказувати на можливість антагонізму між цими працюючими класами. З жовтневою революцією нам прийдеться зустрітися з цим явищем не раз: в умовах радянської економіки все більше оголювалося протиріччя між селянством (серпом) і робітництвом (молотом). Взагалі робітник від соціальної боротьби і революції терпить насамперед; сам селянин же на зменшенні продукційності землі, дякуючи аграрній революції, потерпить останнім з усіх; безпосередній недобір видатності овочів його праці принесе недоспоживання самому селянинові аж останнім. Робітник в суспіль-

ній боротьбі рубає гилку, на якій сидить і сам; селянин же — на якій сидять інші. Західньо-європейське селянство, виховане на індивідуальній власності і раціональних системах господарства, є силою досить консервативною; в той же час східньо-європейське, виховане здебільшого на гуртовій власності і відсталих системах хазяйнування, поскільки ходить про земельне питання, є дуже радикальним, це, як сказали б західні автори, Жако, що робить „жакерії“ (і справді їх не раз робило). Чи зостанеться воно таким радикальним і після заволодіння всіма землями, то велике питання.

Рано чи пізно, але селянство мусить прийти до політичної ваги в аграрних країнах і нині воно прийшло, або приходить. Висловлюють побоювання, що зі знищенням поміщиків на селі, яко освіченого елемента, а також порідінню і розмагніченню інтелігенції, культурний рівень Східньої Європи мусить занепасти. Говорять, що не селянину, відсталому і малограмотному з його середньо-віковим думанням підтримати стан культури на попереднім рівні. Та песимізм цей упадає при одній тільки згадці з історії російського земства. На півночі Росії траплялися чисті селянські земства, а тимчасом деякі з них, як напр., Вятське, були передовими на всю земську Росію.

Село і місто.

Післявоєнні суспільно-аграрні зміни видвинули, особливо на Сході Європи, класу трудового селянства на перше місце. Тим самим видвигається й роля села в порівнанні з містом. Повстає якесь нове взаємовідношення міста і села, як певних суспільних агрегатів, і, відбиваючи його, більшовицький уряд примушений говорити про „смичку“ (єдність) міста з селом.

Перед світовою війною міста б. Росії зростали, і то швидче ніж села. За час з 1858-60 рр. і по 1897 р. її міське населення зросло з 8,0 міл. до 16,2 або на 102%, а сільське з 67,0 міл. до 101,6 міл. або на 52%. Теж саме і перед світовою війною:

	Міста	Села	Разом
	(в міліонах душ)		
9. II. 1897	16,1	87,9	104.
1. VIII. 1914	26,3	114,8	141,2
Збільшення	10,2	27,0	37,2
В %/о/о	63.	31.	36.

Відносний зріст міст удвоє переходив зріст села. Од всього населення городяне в 1914 р. давали 18,6%, в серпні 1917 р. місто досягло максимуму, даючи 20%.

Підоспівший бурхливий для Європи період післявоєнних революцій й криз ролю міста різко зменшує, як в Східній Європі, так і в Середній. Перед війною Західня Європа та й Америка були свідками однородного явища „одходу з сіл“ найбільш енергійної й молоді частини людности до міста, що притягувало перш усього вищою зарібною платнею робітника в порівнанні з оплатою сільських робітників та трудовим доходом малоземельних селян. В часи революцій, розрухів, криз місто немічнїє, стає селянинові байдужим, неінтересним; в такі часи не має жадного відходу з села. Одход з села, скрізь, де він раніше був, за винятком Франції, після світової війни спинився; більш того, подекуди (Німеччина) зазначилося навіть відворотне явище — одпливу з міста на землю.

В б. Росії, а тим більш на Україні, ніколи не було виразного явища exodus'a з сел до міста, або точніш — явління деякого одходу відступало на задній плян перед невідомою Західній Європі надзвичайною „тягою на землю“. Село відчувало залежність від міста, але свою майбутність селянство не звязувало з втечою до нього.

В світовій війні східно-європейське село понесло людьми вдвоє більше жертв ніж місто; в революції з 1918 року більше жертв зазнало місто. Місто дало перевагу комуністам і в ньому то вони, особливо в донеповський період, стали повним господарем, проводячи свій програм всебічного регулювання; до села не легко було дібратися. Революція, кризи та цивільні війни дуже вдарили по місту. Переставши бути продуцентом і осередком запасів краму, місто ставало непотрібним селу. Натомісць без села місто не могло існувати. В 1918-19-20 рр. голодний й холодний городянин на хліб, картоплю і дрова проміняє селянинові, що тільки можна, роздагаючись та розобуваючись. Злидений городянин з поклоном приходив

до селянина, що завдяки напівнатуральному господарству не знав таких бідувань. Ролі перемінилися — рівень життя городянина став нищий, ніж селянина, на цей раз місто відчуло гостру економічну залежність від села і стало завмірати, пустіти. Значна частина городян по багатьох причинах втікає з задухи міста на село, до простору і волі полів та до їстівних кальорій, що різко зменшує людність міст: по всьому ССРСР., порівнюючи 1920 з 1913 роком, на 19,2⁰/. В 125 найбільших містах ССРСР., що налічували в 1910-12 рр. 13,7 міл. душ, а в 1916 році, після врахування приросту, коло 16—16,5 міл., в 1920 році лишалося всього лише 10 міл. людности, тобто зменшення в кількості сягає аж 40⁰/ (дехто нараховує 43,2⁰/). Зменшення кількості міського населення, що тяглося до 15. III. 1921 р., мало численні наслідки, в тім числі й занепад внутрішнього ринку збуту. Та опріч кількосних одбулися зміни й якісного характеру. Порівняння даних відносно міст по 20-ти губерніях ССРСР. виказує, що в той час, як в 1897 р. на кожну сотню жінок в містах приходилося 134,5 мужчин, в 1920 р. зосталося мужчин лише 84 і значить 16⁰/ жінок не могло мати собі „легальних“ чоловіків.

З початку 1921 р., коли настав Неп, зазначається перелом в рухові населення міст, рівночасний для окремих міст. Всі міста Чорноморського та Озівського побережжя (опріч Ростова), майже всі міста Урала та Нижнього Поволжя, а також дуже багатько міст України, Північного Кавказу, Центральної Чорноземної Области Московщини та Сибіру з 1920 на 1923 р. зменшили частину свого населення — що відноситься до 55 міст, де населення з 3,9 міл. зменшилося до 3,3 міл. В частині міст, менше 10, населення лишалося без змін. В інших населення зросло; особливо бурхливо зростали в цей час Москва (на 51⁰/), Ленінград (50⁰/), Баку (26⁰/). З українських міст виділяється своїм прудким темпом зросту Сталіно (б. Юзівка) та Винниця. Наводимо цю динаміку чисельности міського, а для порівняння й сільського населення ССРСР. з 1913 по 1928 р.:*)

			в міліонах душ:			у % до 1913 р.:		
			Міського	Сільського	Разом	Міського	Сільського	Разом
1. I.	1914 р.		25,8	113,9	139,7	100,0	100,0	100,0
1. I.	1917 „		29,0	112,7	141,7	112,2	98,3	101,4
28. VIII.	1920 „		21,1	113,2	134,3	81,8	99,5	96,4
1. VIII.	1922 „		21,7	110,0	131,7	84,2	96,6	94,3
15. III.	1923 „		21,9	111,6	133,5	85,0	98,2	95,6
1. I.	1924 „		22,1	114,9	137,0	85,6	100,9	98,2
1. I.	1925 „		23,2	116,8	140,0	90,0	102,5	100,2
1. I.	1926 „		24,5	118,7	143,2	95,0	104,1	102,5
1. I.	1927 „		25,9	120,5	146,4	100,4	105,9	104,9
1. I.	1928 „		26,9	122,7	149,6	104,2	107,8	107,2

Для повноти образу динаміки необхідно прийняти на увагу порівнюючі дані чисельности для головніших міст ССРСР. по роках:

*) Б. А. Гухман, під ред. В. Громана. — Основные вопросы экономики СССР. в таблицах и диаграмах. 1928, вид. Комуніст. Академії.

Міста	Кількість городян обох полів в тисячах душ					
	1897	1911	1914	1920	1923	1.1.1926
Петербург	1.264,9	1.620,0	2.118,5	722,2	1.071,1	1.611,1
Москва	1.038,6	1.380,0	1.762,7	1.027,3	1.549,9	2.018,3
— — — — —						
Київ	247,7	497,2	520,5	365,7	433,7	431,4
Одеса	403,8	550,0	—	434,8	315,6	341,0
Харків	174,0	222,0	244,7	284,5	312,0	380,8
Катеринослав	112,8	215,3	211,0	164,2	128,1	142,0
Миколаїв	92,0	—	—	108,8	81,3	85,5
Житомир	65,9	—	—	79,8	85,0	70,8
Полтава	53,7	—	—	71,6	80,8	79,6
Чернігів	27,7	—	—	30,1	33,7	38,1
Бахмут	—	—	—	—	18,0	31,1
Вінниця	—	—	—	—	33,9	53,7
Херсон	59,1	—	—	40,9	47,5	47,1

З 1923 року відновляється попередня тенденція росту міст. Порівняння двох переписів 1923 і 1926 рр. дозволяє сконстатувати, що за $3\frac{3}{4}$ роки абсолютна кількість городян в містах всього СРСР. зростає більш ніж на 3 міл. душ, або пересічно по 6% річно. З тих трьох мільйонів лише один може бути віднесений за рахунок переваги народжень над числом смертностей і, значить, за згадані $3\frac{3}{4}$ роки в міста СРСР переселилося з сел, часом просто вернулося втікачів, коло 2 міл. душ. Місто стало опрацьовуватися, відтягувати зайву людність села, та збільшувати внутрішній ринок — але його відживання гальмується дуже незначним будівництвом і мешкальною кризою. Визнано „законною нормою“ на душу 8 кв. метр., а тим часом пересічно по містах СРСР в 1923 р. припадало 6,4 кв. м., а на кінець 1926 р. тільки 5,9 — тобто житлова (мешкальна) криза в містах загострюється. По Україні на кінець 1926 року найменшу площу на мешканця мали найприскіш зростаючі молоді міста — Вінниця 4,7 кв. м., Сталіно 4,9; зі старих міст житлова криза найдошкульнішою є по Харкову та Миколаїву, де пересічно на одного мешканця припадало по 6,3 кв. м. В одній кімнаті живе по кілька подруж, або розведене подружжя примушене продовжувати жити в одній кімнаті...

На 15. III. 1926. в цілім СРСР начислювалося 141.400 тис. населення (яке є рівне довійському на I. VIII. 1914), проти 131,7 міл. на 1. VIII. 1922. Відносний зріст міста і села слідуєчий:

	Місто	Село	Разом
з 1. VIII. 1922 по 15. III. 1926	10,7%	6,7%	7,4%
з 1897 — 1914 рр.	63%	31%	36%

тобто місто знов стало зростати, але вже не вдвоє швидше, ніж село.

Наскільки місто в СРСР незначне в порівнанні з сучасним селом, показують такі порівнюючі дані зайнятості населення (по головним заняттям):

	Сільське госп-ство.	Промисл.	Транспорт і торгівля.	Інші.	Разом.
Англія (1921).	7,8	51,5	22,2	18,5	100
С. Ш. Америки (1920)	26,3	34,4	26,2	12,7	100
Німеччина (1907) . . .	35,2	40,0	12,3	12,4	100
Франція (1911)	40,7	35,8	9,9	13,7	100

Італія (1911)	55,5	27,5	8,1	8,9	100
СССР (1926).	82,7	7,7	3,2	6,4	100

Як бачимо, в 1925/6 рр. сільсько-господарського населення в ССРСР стало 82,7%, в 1913 р. його було 76,6% — маємо зріст на 6,1%; міського було в 1913 р. 23,4%, стало 17,3%, тобто за існуючого розташування індустрії в просторі країна зазнала відкинення назад, екстензивації народного господарства, або, як дехто каже, економічної реакції. В містах жие коло 15% населення зайнятого головним заняттям — хліборобством; на селах не все населення по своєму головному заняттю є хліборобським. Звідси розрізнення понять сільсько-господарського і сільського населення. Перед війною сільсько-господарського населення налічувалося 76,6%, а сільського 81,7%, а в 1923/6 рр. — 82,7 і 83,2%. Тобто в наслідок війн і революцій кількість і зайнятої в сільським господарстві і жиуючої на селах людности виразно зросла.

Після поважного зросту сіл.-господ. людности більш ніж раніш дається відчутти на продукційности праці сезонність сіл.-господ. зайняття. Спроба обчислення бюджету часу селянина чорноземної смуги, по Воро-ніжині, зроблена для 1922 р. С. Струміліним*), показала, що в робочу пору сіл.-господ. року, від 1 квітня по 1 жовтня, голова селянської родини має пересічно в робочий день по 10,6 год. продукційної праці. В глухий же період року, від 1 жовтня й до 1 квітня, всього лише по 1,7 год., та й ці години мужеської продукційної праці виконуються, аби щось робити, і вповні могли би бути виконані жінками та инш. помічними силами родини, де такі є. Таким чином для сільського господаря-мужчини, одкинувши дні свят, в глухий сезон коло 140 днів не вистарчає роботи; що року він зазнає сезонного безробіття, а село — сезонного перелюднення.

І це за умовин, коли, беручи масово, механізація східньо-європейського селянського господарства майже ще не почалася. Після даних Центр. Стат. Управління і деякої обробки їх А. В. Пешехонов наводить**), що на 100 год. праці припадало (на 1 жовтня 1924 р.) на не-ручну працю ось скільки годин:

	Праця скота	Праця мех. двигунів	Разом
Сільське господарство	17	0,4	17,4
Промисловість	—	129,1	129,1
Транспорт	74,8	341,4	416,2

Коли прийняти неручну працю в с. госп-ві за 100%, то в промисловості вживання не-ручної праці було 7 раз більше (700%), а в транспорті майже 24 разів більше (2.392%). Тим часом поширення хоч і обмеженого вжитку механічного двигуна і деякої машиновости обіцяє ще прискорити закінчення хліборобської праці, звільнити ще частину часу сільського господаря, збільшити вільний час, якого у нього й без того занадто багацько. Куди його діти, як використати цей час, — от колисьальної трудности народньо господарська проблема. Одночасно, вона є і проблемою міста в формі переорганізації досі міської індустрії, шляхом винесення її за місто, на села, з ціллю досягнення як найменших витрат продукції.

Індустріальні заклади ССРСР по історичній спадщині розташовані відносно сирівців економічно недоцільно. Наприклад, текстильні фабрики

*) С. Струмілін. Бюджет времени русского рабочего и крестьянина в 1922-23 г., Москва, 1924, стор. 44 і 47.

**) В докладі, читанім в Празі 2. XI. 1926.

скупчені в Москві, в розрахунку на дрова́не паливо, яке нині замінено далеколежачим вугіллям. Окрі́ч того са́мі заклади в техні́чній відношенні застаріли чи зношені, тим часом як окраїни, і зосібна Україна, й взагалі не були обділені фабричними підприємствами. Викликаюче надмірну собівартість виробу розташування інду́стрії ставить завдання відбудови, чи вірні́ш сказати, ново́ї будови виробничих закладів. Само собою розуміється, що при тім мусять бути взяті на увагу найнові́ші досвіди в організації інду́стріальних підприємств.

Американський досвід, наприклад, коро́ля автомо́бильного виробництва Форда і инш. перечить старому скупченню інду́стрії по містах і засуджує великі міста на зменшення й замі́рання. „Велике місто, ка́же Форд, нещасна безпомі́чна потвора. Все, що воно споживає, мусить бути йому достарчено. З розривом достави рветься і його життєвий нерв“. І далі: „Сучасне місто марнотрат: сьогодні воно банкрут, а завтра перестане існувати“¹⁾. Могу́тнє, одне з найбільших в світі, автомо́бильне підприємство Форда, на я́кім за́галом працює коло 600.000 робітників і яке випускає до 10.000 самоходів на день, не скупчується в одні́м місці, а розложено по рі́жних пунктах Сполучених Держав Аме́рики, виробляючи окремі частини авта чи инших об'єктів там, де те можна як найдешевше зробити, й потім звозячи їх на певні пункти до зби́рання. Окремі частини виробляються в прові́нційальних і сільських пунктах, де їх можна виробити з найменшою собівартістю. Промисловість реорганізується в напрямку набли́ження до дешевих навіть сезо́нових робочих рук і в напрямку близькості до дешевих сирі́вців.“ Так, напр., фабрику клапанів (венти́лів), розповідає Форд, „ми збудували на селі, в 18 ми́лях від міста, щоб робітники могли в той же час займатися хліборобством. В ба́гатьох галу́жах виробництва, де продукти невеликі по обся́гу, досить однакові, де ведеться виробництво, гово́рять Форд, за помі́чу сили води, на селі ба́гацько можна зробити. Ми матимемо через те в значно ширших розмі́рах, ніж зараз, інду́стріальну клясу, яка являтиметься в той же час селянською й працюватиме за максима́льно господарських і здоро́вих умовин. Сезо́нова інду́стрія вже добуває собі робочі руки в та́кий спосіб. Сільське господарство і промисловість — доповняючі, а не відокремлені комплекси; між тим і дру́гим мусить бути й може бути якийсь рід „спайки“. В старім світі, додамо від себе, її прикла́дом стало поя́влення в низці держав з початку по гігієні́чно-естетичним²⁾, опі́сля по апро́візаційним міркуванням так званих робітничих огоро́дів, набравших в час світо́вої війни і пі́слявоєнних харче́вих трудно́щів масового характеру. Вони уявляють з себе невеликі кла́пти підгоро́дньої землі, на яких слуга́чі, робітники і дрі́бні підприє́мці міста з ро́динами, як побі́чне зайня́ття, випро́довують собі варивне збі́жжя. У Великобри́танії напр. в 1920 р. існувало розмі́рами здебільшого від $\frac{1}{10}$ — $\frac{1}{6}$ акра 1,330.000 робітничих огоро́дів, під я́кими було 185 тис. акрів. В Австрі́ї під са́мим тільки Віднем в 1924 р. налі́чувалося 120.000 робітничих огоро́дів. Теж в Німе́ччині, де поруч з огоро́дами поширилися ма́лі садо́чки пере́сечно по 180 m^2 пло́щі³⁾; та-

¹⁾ Генри Форд. Моє життя — мої досягнення.

²⁾ Творець ідеї заведе́ння робітничих огоро́дів др. Шрайбер — помер в Липську в 1869 р. — виходив перш усього з погля́ду гігієни публі́чної.

³⁾ В них рахувалося в пере́сечі: 4 я́блуні, 3 гру́ші, 1 чо́рнослива, 1 ви́шня, а з ку́щів: 13 к. а́гросу, 1—9 к. порі́чки, 3 ма́лини. На 1925 р. за́гальна пло́ща під робітничими садка́ми Німе́ччини = 13.410 гек., з яких 13.168 гек. було орендованих. Ці ма́лі садо́води зорганізу́вали 2.730 сою́зів, в яких налі́чувалося 364.525 членів.

кож в Чехо-Словаччині і т. д., включаючи й Україну (згадаймо хоч би підміські огороди городян м. Кам'янця-Подільського в час революції). Подекуди, розповідає далі Форд, ми здійснили злиття сільсько-господарських і фабричних робіт. У нас є фабрика вентиляторів і окружне сільське населення працює частину року на фабриці, а частину на фермах. Другу фабрику в 15 милях од м. Детройта розташовано в центрі сільсько-господарської округи. Одночасно з фабричною працею робітники оброблятимуть свої сади чи ниви, розташовані на 15-20 англ. милях в окрузі, приїжджаючи на фабрику на самоході. Так ми створили злиття сільського господарства з промисловістю. Така найновіша орієнтація великого індустріального виробництва. Вона опирається на сильно розвинені і прадезідбні транспорті, несучи за собою замість гіпертрофічного (надмірного) зросту міст розселення більш дрібними оселями — смертний вирок містам-колюсам, гегемонам над селом. Зазначується нова епоха розселення.

За приклад старої системи можна навести заснування і зріст Нью-Йорку. На довгій просереді, зробленім розгильченням ріки Гудзона, триста літ тому з'явилися Голляндці й цілий просеред купили в Індіан, а на ньому розкинувся сучасний Нью-Йорк. Тоді за цілий просеред Голляндці заплатили 24 долари, нині там один квадратний фут (стопа¹) в багатьох місцях коштує тисячі доларів. В однім південно-німецькім великім місті в 1887 р. платилося 1,25 мар. за м²., в 1902 вже 20,95, а в 1904 — 70,0; там же другий приклад: в 1882 р. плачено 0,50 м. за м²., в 1889 р. — 24, в 1904 р. — 37, зрештою, в 1907 — 70,0¹). Такий зріст міської ренти. Новий спосіб розташування індустрії, диктований насамперед стремлінням зменшити витрати продукції, стає і його слід зробити постулятом економічної політики. Завдяки йому не тільки зріст земельної ренти передається на місця, розпорошується й робиться рівномірним по терену, але він несе за собою розв'язання колосальної для народного господарства проблеми заповнення працею мертвих сезонів села.

Не в деіндустріалізації, а навпаки в приближенні індустрії до села лежить можливість зайняти робочі руки сільських працівників круглий рік. Досі в старім світі трапляються подекуди заняття селян в мертвий сільсько-господарський сезон певними промисловими здебільшого кустарно-ремісничими функціями. Мені прийшлося в 1926 р. натрапити в деяких районах, напр., в Чехії на села, в котрих половина людности (наприклад, с. Борове у Пшібіслави) сполучила сільське господарство з ремісництвом (виробом ланчіх зі свого льону) в зимову добу, чим досягається максимальне цілорічне використання робочих рук селянства. В цім змислі вірні були, багатьма легковажені, заходи земств біля розвитку кустарного виробництва на селах зі збутом через нього; також в суті речі не була хибною й та ідеологія напр., східньо-європейського народництва, що одводила поважну увагу малому провінційальному виробництву. Нині вся ця справа видвинута і поставлена на чергу дня не мрійниками й почасти філантропійними установами, а людьми великої індустріальної практики, — капітанами, або „наполеонами“ індустрії.

Реорганізація індустрії в напрямку спайки її з селом дасть селянину товчок теж реорганізувати своє господарство, щоб звільнити більш праці. Доти-ж, доки її ніде дівати, доки в рік начисляється коло 140 днів примусового безробіття, селянин радо виконуватиме руками й таку працю,

¹) Наводжу після даних вистави в Дрездені 1926 р.

яку можнаби передати механічним та електричним двигунам і машинам, поскільки то може мати примінення.

Така постановка справи виробництва перестане з городян і селян навіть одної національності робити два відмінні культурно-побутові типи. Городянин в політичнім відношенні керується урядом, в господарськім — підприємцем; він все водиться на помочах. До селянина ж уряд стоїть значно далше, опіки підприємця він не знає, бо сам є одночасно підприємцем і робітником; селянин сам розпоряджає собою, а в його повсякденній праці безконечно менше місця для шаблону. В додачу ще наближення до села індустріальної продукції, де воно дається до переведення, українізуватиме обслуговуючий його людський елемент.

Не можна забувати, що на теренах українських великі міста — все ворожа нам „вандея“. На Закарпатській Україні (по перепису 1921 р.) Ужгород має 14,2% Українців, Мукачів — 24,5%; в Галичині (перепис 1921 р.) Львів начисляє греко-католиків 12,4%, а Українців — 8,1%, Станиславів — 14,0% і 11,1%, Тернопіль — 25,1% і 19,6%; на Великій Україні (на 1/1. 1925) Харків мав 37,9% Українців, Київ — 25,4%, Катеринослав — 16,0%, Миколаїв — 17,5%, Одеса — 6,6%, Сталіно (б. Юзівка) 6,9%, Херсон — 13,5%. І чим більше місто, тим менший відсоток людности визнає себе Українцями. На Великій Україні на 1/1 1926. в містах, що мають понад 100.000 населення начислювалося Українців 22,7%, в містах від 50-100 тис. населення — 34,7%, від 20-50 тис. — 39,3%, від 10-20 тис. — 54,7%. Отже, як з народньо-господарського, так і національного погляду розростання більших міст України повинно бути визнано небажаним.

Сільське господарство та індустрія СССР.*)

Російська індустрія майже весь час росла під захистом митного кордону і через те ціни „національного“ промислового виробництва для селянства, в тім числі й українського, все були вищими ніж на світовому ринкові.

Індустрія розвивалася й жила за рахунок сільського господарства, послугуючись робочою силою, що в значній мірі бралася з селян. Побітників селянин на літо часто вертався на село, через що деякі виробництва на літо скорочувались, а текстильне навіть і зовсім припинялося. Індустрія живилася сільським господарством за Вишнеградського, за Віте і так аж до світової війни. В Англії платилося три пуди чавуну за один пуд пшениці, в 6. Росії — три пуди пшениці за один пуд чавуну**). Ця „нееквівалентність“ в обміні між індустрією та сільським господарством, коштом села виховувала „оранжерейну“ промисловість, що загинула від вільної конкуренції з закордонною. Лише та промисловість має майбутність, котра розташована в певній близькості насамперед від гірничого палива. Московська держава історично створила свою промисловість порушенням цієї організаційної вимоги, розраховуючи на дроває паливо. Тому її промисловість й жила, дякуючи згаданій нееквівалентності. Підтримувати такий стан річей було переступом супроти села, необхідно було перейти до відносин, за котрих еквівалентність обміну між містом і селом не порушуваласьби. Судилося однак інакше.

З початком воєнних подій — головніші галузі і підприємства існуючої індустрії були заангажовані для обслуговування військових потреб, поставлені в умови націоналізації, і з того власне часу починається їх занепад, углублений в ході жовтненої революції. Большевицький режим в перше півріччя свого існування уявляв із себе систему споживання без виробництва. Через тиждень після переходу влади до большевиків І. ХІ. 1917 р., опубліковано декрет про робітничу контролю над промисловістю, що було переходовим заходом до прямої і остаточної націоналізації промисловости, до влиття окремих підприємств в „єдине соціалістичне господарство“ в розумінні комунізму.

В другий період провадиться комуністичне будівництво в напрямку ототожнення народнього господарства з державним; силкуються усунути стихійність та замінити її автогенним, свідомим регулюванням, єдиним господарським пляном. Совітська влада заходжувалася сама все виробляти і сама все розподіляти. Для того все мусіло націоналізуватися; гадали націоналізувати навіть міліони селянських господарств, однак здійснити останній намір не вистарчило сили. Темп націоналізації відбувався бурливо; на кінець 1919 р. все було закінчено. Не тільки великі індустріальні капіталістичні підприємства й засоби виробництва були переведені

*) По „договору“ між РСФСР і УССР від 28. XII. 1920 р. і згідно з конституцією ССРСР з 1923 р. оповіщено справи народнього господарства справами „спільними“ для цілої совітської держави.

**) Чавун — сире залізо.

у власність совітської республіки, але й трудові. В містах націоналізували навіть фризерські робітні, навіть дрібні пральні, навіть дрібних ремісників зробили державними ремісниками, навіть звичайні ручні пилки та сокири городян оповіщалися націоналізованими. Приватна власність на засоби виробництва і приватно-господарська ініціатива (за винятком селянської) цілковито знищуються. В цей період комуністичного будівництва (1919—1922 рр.) почали оживляти завмерше виробництво, провадячи продукцію в згоді з комуністичним принципом — від кожного по його здібностям, кожному по його потребах. Робітник одержував не зарібну платню, що була оповіщена „буржуазною категорією.“ а по принципу соціального забезпечення, пайок натурою: один робітник мав один пайок і один робітник при чотирьох їдоках (з ним включно) — чотири пайки. Така організація виробництва дала надзвичайне падіння продукційності: на початок 1921 р. (по підрахунку С. Н. Прокоповича) продукційність промисловости в цілому впала до 18,8% її довоєнного розміру. По окремих галузях виробництва це видно ще виразніше: чавуну в 1914 р. здобувалося по б. Росії, але без Польщі, 257,398.000 пудів, а в 1920 — тільки 6,133.900 пудів, або 2,4% попередньої виплавки; мідної руди 68,199.000 пуд. і 229,000 пуд. або 0,6%; льняної пряжі в 1916 р. вироблялося 4,260.000 пуд., а в 1920 р. 806.000 пудів. Відносно селян большевики обмежилися, по їхньому задуму, переходовою мірою — вони націоналізували тільки „лишки“ продукції селянських господарств поверх ними означеної напівголодній норми (т. зв. система продовольчої „развіорстки“), і продукція сільського господарства впала до 62,8%. — 22 грудня 1920 р. на VIII зїзді совітів Ленін ще думав про поглиблення універсальної націоналізації і висловлювався за державне примусове регулювання й селянських господарств.

Одначе обрив обміну з селом (між иньшим і завдяки інфляції), катастрофальний спад продукційности всіх галузів народного господарства та селянські повстання злякали комуністів і примусили їх в цілях самозбереження з 15 березня 1921 р. відступити, почати третій період свого управління, період нової економічної політики, — „Непа.“ З ним розпочався процес відродження цілого народного господарства, в тім числі й індустриального виробництва. Проф. Брудкус стверджує, що Неп був оповіщений лише через те, „що правити сучасною Росією за активного опору селянства стало неможливим.“ Підтвердженням цього може бути заява Леніна на X-му комуністичному зїзді 15-го березня 1921 р. про відмову не тільки від державного регулювання селянського господарства, але й від націоналізації його лишків Ленін заявив, що, мовляв, інтереси робітників і селян ріжні — „дрібний хлібороб не хоче того, чого хоче робітник... тимчасом тільки згода з селянством може спасти соціальну революцію.“ Звідси висновок — „необхідно економічно задовольнити середнє селянство, бо инакше воно пішло нас до всіх чортів“.... Не взявши селянина „в лоб“, його захожуються взяти обходом — тож випробованою за царських часів нееквівалентністю, на цей раз кількакратно усиленою.

В наставший неповський період в народнім господарстві Совітського Союзу легалізується такий дуалізм: стихійному ходу річей полишається селянське господарство, дрібна промисловість і також дрібна приватна торгівля; регулюванню ж піддано: більшу промисловість, кредит, монополізовану зовнішню торгівлю та ціни на внутрішнім ринкові. Позоставлено дуалізм етатизму з приватним господарством. Націоналізація знаряддя і засобів індустриального виробництва, разом з монополією зовнішньої торгівлі заховуються, яко програмовий пункт переходу до соціалізму.

Більші промислові заклади організуються згори в державні трести. „Госпромышленность“ починає збільшення виробництва в напрямку до передової продукції; про це свідчать слідуєчі дані виробництва в порівнянні з 1913 р.*)

Коли деякі галузі виробництва на десятий рік революції кількісно досягли довоєнного розміру, то понижена якість виробу зменшує кількостний вияв; для інших галузів багацько ще треба зробити, аби досягти довоєнну кількість, а вона ж не може бути ідеалом; адже минуло 10 років! Кількісне зростання продукції, що являється прудкішим темпом до закінчення процесу відновлення, є зовсім незначне, коли дивитися на нього, як на прояв нового будівництва, та відбувається і за рахунок якості і при одночаснім зрості цін. Індустрії забезпечена монополія на внутрішньому

Галузі виробництва:	1913 р. в тисячах тон	1924/5 р.	1925/6	1927/8 р.
	У відсотках до 1913 року			
Кам'яний вугіль	29,055	55,4	84,1	124,2
Нафта	9,194	76,1	89,8	120,7
Зал. криця	9,230	23,1	35,9	66,5
Чавун	4,206	30,5	52,4	82,3
Мартен	4,247	44,0	68,5	90,3
Прокат	3,509	39,6	64,1	85,2
Бавовн.-папіров. виробництва (в метрах)	2,238 міл.	67,0	90,6	112,0
Вовняне виробництво	71 міл.	69,4	91,4	120,3
Сірники (ящиків)	3,703 тис.	85,4	106,8	108,9
Цукор пісок	1,356 т.т.	33,2	78,0	93,0
„ рафінад	964	31,2	46,6	55,2
Сіль	1,946	68,2	80,3	114,2
Керосин (нафта)	1,511	68,0	79,1	128,4

ринкові, можливість ставити монопольні ціни. Не дивлячись на ці виняткові умовини збуту, вона щорічно прогльнює величезні дотації. „Промисловість одним крилом“ — казав Троцький на XIII. зїзді комуністичної партії в середині квітня 1923 р. „пробує безпосередньо опертися на селянський ринок — це легка промисловість, другим — тримається на бюджеті, а бюджет бере головним чином з тогож селянського джерела“.

ПЕРЕВЕДЕНА, коли не на господарський „розрахунок“, то на господарський „обрахунок“, госпромиловість виказує ненормально високі кошти виробництва. Вони криються насамперед в суб'єктивному моменті — малій продукційності праці. Приймавши довоєнну продукційність за 100, С. Н. Прокопович дає такий ряд: продукційність праці в 1920-21 р. дорівнюється 29, в 1921-22 р. коли від пайка знов вернулися до „буржуазної категорії“, до зарібної платні, продукційність дає рідкий скачок в гору, а саме до 48 одиниць, в 1922-3 р. — 54, в 1923-4 — 61. В 1924-5 р. Дзержинський заводить з одного боку до 60% робітників так розкритиковану соціалізмом, задільну (акордну) платню, з другого — доповнює її „завданням“; — коли завдання тричі не виконається працівником, то

*) Б. Гухман, редакція Громана і „Основные вопросы экономики СССР“, в таблицах і діаграмах. Вид. Комуністичної академії, 1928.

наступає звільнення його з роботи: в результаті стали приходити на фабриках навіть до дзвінка і продукційність праці робить новий скачок в гору до 79. Поворотом довоєнних умовин праці, капіталістичною реформою проведеною комуністом Дзержинським, і певно ліпшою організацією постачання матеріалу, досягнуто 80% довоєнної продукційности, (досягнуто, треба мати на увазі, за рахунок якості продукту).

Але ще більше, ніж невистарчаюча напруженість робітничої праці, на високу собівартість виробів мали вплив об'єктивні умовини, насамперед зношеність основного капіталу устаткування. Все устаткування фабрик і заводів (основного капіталу) амортизувалося, повинно йти на злом, але не робилося ніяких відчислень, не то що на капіталонадбання, а й амортизаційних, або, як то було в трестах — амортизаційні норми примінювалися до вартості не повноцінного, а вже поношеного капіталу. Це неправильне амортизаційне відчислювання давало можливість трестам і іншим промисловим підприємствам виводити бухгалтерські недійсні „прибутки“. По переході до стабілізованого рубля було (Ю. Маргулісом) обслідувано 74 трести, при чім з'ясувалося, що „фонд возстановлення“ не існує, що необхідно відмовитися від „фікції“ — ніби то наша промисловість працює з прибутком; з'ясувалося, що оборудування піде на злом раніше, ніж буде погашене.

Перед нами т. ч. паразитичне існування совітської промисловости за рахунок основного капіталу. В порівнянні з європейсько-американським цей осовний капітал застарівся в своїй конструкції. Таким чином зношеність і устарілість основного капіталу — от головніші об'єктивні причини високої коштовности продукції, яка доповнюється ще недостаточною нагрузкою підприємств та безгосподарністю в них. Червоні керівники трестів, директори, хоч би й з комуністів, не є ані господарі, ані службовці; тут якась проміжноточна форма (В. М. Чернов якось назвав її „феодаліною“ — очевидно *sui generis*). Ці керівники, працюючи під контролем робітництва того ж підприємства, не в змозі розвинути підприємчовости справжніх „капітанів“ капіталістичної індустрії, на чім втрачається дуже цінний момент народнього господарства; вони здебільшого ставляться до своїх обов'язків, як до чужої їм справи. Тут хоре місце державного соціалізму.

Суб'єктивні й об'єктивні причини давали убивчий для соціалістичного будівництва наслідок — низьку продукційність, що не досягає норм російського дореволюційного капіталістичного господарства. Само собою розуміється, що організація народнього господарства, що понижує продукційні сили країни, не може претендувати на назву соціалістичної, бо соціалізм мислиться, яко система вищої продукційности. Для підняття тої продукційности звернулися, як сказано, до способів більш суворих, ніж які практикують капіталісти. Все ж осягнення в справі підвищення продукційности праці сильно відставали від зросту зарібної платні. Аби затримати, чи привернути до себе симпатії робітництва, компартія і її совітська влада подекуди давали їм зарібну платню перевищуючу їх виробку. Незароблена частина зарібної платні бралася з підвишень цін на фабриках та з державних субсидій, тоб то перш усього з селянства. Робітництво роблено визискувачем селянства, молот бив по серпу. Одним з виходів з цього становища була б заміна зношених і устарівших машин новими, що стояли б на рівневі сучасної європейсько-американської техніки. В такий спосіб не лише робітництво перестало би бути в ролі для нього самого невиносимий — визискувача селянства, але в своїй продукційности скорше б дорівнялося рівневі продукційности європейського робітника, без чого СССР. загрожує економічне закабалення

з боку індустріально-передових країн. Одначе згадана заміна основного капіталу не може бути переведена без капіталонакопичення. А про державне накопичення національного капіталу, як показав сумний досвід десятиліття, поки що не приходитьсь серйозно говорити.

Висока собівартість в купі з недопродукцією ділають в бік високих цін на вироби за рахунок села. Коли б не протекціонізм в формі монополії, то совітська націоналізована промисловість не утримала б за собою селянського ринку в вільнім суперництві з капіталістичною промисловістю Заходу. Царський режим протегував промисловості за рахунок сільського господарства, за большевицьких часів протекціонізм усилювався в зверхпротекціонізм. Державна промисловість, паразитуючи на основнім капіталі, одночасно паразитує й на сільськім господарстві, місто паразитує над селом.

Проте відродження промисловості ССРСР. і її розвій, коли на тім стати, має єдиний шлях — розвиватися тільки за рахунок села; треба помиритися з чисто аграрним характером країни.

А ні Росії, ані Україні ніколи не бути однобоко індустріальними, працюючими на експорт країнами, хоча такі народні господарства дають найбільший зиск. Таке положення здобула нпр. Англія і потім Нмечина. Виграючи в найбільшій зисковості своїх індустріальних галузів виробництва і сягаючи найвищого добробуту, вони з другого боку зменшили незалежність своїх народніх господарств. Україні не приходитьсь обмежуватися на самій сільсько-господарській діяльності як через ту ж однобокість, що зменшує народньо-господарську незалежність, так ще більше тому, що сільське господарство загалом дає менший зиск, ніж заняття промисловістю і, значить, однобоко аграрні країни перебувають в несприятливих умовах на світовому ринкові. Лишається третій шлях — вистарчального народнього господарства, щоби все потрібне виробляти у себе і цим двобоким гармонійним розвитком індустрії і сільського господарства унезалежити себе від других країн. По цім шляху простують Спол. Держави Америки і мені здається, що наша Україна має до того багато даних. Для обернення її в самовистарчальну господарську одиницю, розуміється, потрібне величезне напруження сил. Неминучо є частину господарської енергії відтягти від сільського господарства і направити в область індустрії, яка в нас, оскільки то відноситься до інших, ніж гірничих галузей, мусить бути ще насаджувана, що не є мінусом нашим, а плюсом. Бо коли нині мати таку організацію, напр. текстильної індустрії, яка є в Московщині, то краще не мати ніякої, а починати справу з початку. Насадження індустрії мусить піти в напрямкові її наближення до місць дешевої енергії, дешевих сировинців і дешевої робочої сили, тоб-то на села, пособляючи розв'язувати тим і проблему зайнятості селян в глухий зимовий сезон. Не кажучи вже про те, що перелита частина народної енергії в індустріальні галузі само по собі ліпше зрентується, ніж то є в сільськім господарстві, як відомо — ми маємо діло з великими лишками людської енергії, перелюдненням, яке шляхом індустріалізації зменшувалосьби.

Сперечаються про те, що уявляє з себе той режим індустріального виробництва, який склався з заведенням Непа в ССРСР.: є то державний соціалізм? чи державний капіталізм? На наш погляд ми маємо тут діло з такого роду економічними категоріями, які, як по раз перший в історії господарських думок підмітив в своїх знаменитих „Економічних протиріччях“ великий Прудон, здібні переходити одна в другу. Державний соціалізм, як певна протилежність низовому, є соціалізм встановлюваний зако-

нами держави (однаково большевицької чи бісмарківської, бо соціалізм може співіснувати з самими різними політичними формами), коли господарем всього чи частини регульованого виробництва є держава (працюючих чи клясова): це є господарство, що ведеться на удержавленій землі і удержавленими засобами виборництва, де немає господаря капіталіста, капіталістичного прибутку і визиску. Державному капіталізму істотні всі наведені прикмети, крім двох останніх. Він не цурається рентовності, хоч наявність настрою, мотиву стремління до якнайбільшого зиску, істотного для капіталіста, не є обовязкова чи домінуюча. Він, і це є найістотнішим, припускає визиск. Є неvistарчаючим твердження теоретика комунізму Бухаріна і инш., що капіталізм є там, де є капіталіст, де капіталіста немає, немає і капіталізму. Не скрізь, де є капіталіст, є і капіталізм. Але нехай це твердження софістично можна поборювати; за те безперечним є те, що не скрізь, де відсутний капіталіст, нема й капіталізму. Розв'язує справу тут не відсутність капіталіста, а відсутність визиску людини. Соціалізм і визиск людиною людини, чи одними суспільними групами других принципово не є сумісними. А що уявляє з себе сучасна організація виробництва СССР?. Вона, як ми вже зазначили і що буде ще не раз одзначено, є організація паразитизму індустрії на сільському господарстві, організація визиску села на користь упривілюваних ітд. Тут немає кляси капіталістів, а визиск є. Через те перед нами не державний соціалізм, а державний капіталізм з одного боку, а з другого і поруч з ним приватний капіталізм, регульований державою, під формою концесій, здачі в оренду фабрик, заводів ітд. Кажуть — диктатура пролетаріату обертає державний капіталізм в державний соціалізм. Тяжко погодитися, що тут перед нами диктатура пролетаріату. Скептики кажуть: диктатура над пролетаріатом і комуністичною патрією невеликої групи впливових осіб, тоб-то сама справжня олігархія; та не в тім зрештою річ. Навіть коли й диктатура пролетаріату захоче систему визиску — перед нами не є соціалізм. Але знищивши визиск, можна легко державний капіталізм, трести ітд. обернути в державний соціалізм, бо ці економічні категорії, як сказано, здібні переходити одна в другу — і в переходові монети їх тяжко розрізняти.

Націоналізована тяжка індустрія УСРР і сільське господарство.

Як вже нами зазначалося, в дуалізові народного господарства ССРСР виступають два „сектори“: регульований - націоналізований й вільний приватно-господарський, один другому принципово ворожі, між якими провадиться глуха боротьба.

Відносні розміри їх змінювалися в три періоди; в році 1926 по об'єднанню Госплану те співвідношення по загальній річній продукції виглядало так:

	с.-г.-во.	промисл.	разом
державне господарство	9,9%	77,0%	35,4%
кооперативне г-во	0,8%	4,9%	2,3%
приватне г-во	89,3%	18,1%	62,3%

Отже в цілім народнім господарстві ССРСР по сумі продуктованих цінностей націоналізований сектор виробляв 35,4%, а вільний — нерегульований — 62,3%; в промисловості — 77,0% і 18,1%; у великій же промисловості навіть — 91,5% і 4,2%. Тяжка індустрія, вугляно-залізна, стала гніздом майже виключно націоналізованих форм по задуму державного соціалізму, фактично ж, як ми вже зазначали, державного капіталізму. Говорити ж про тяжку індустрію ССРСР це значить говорити перш всього про українські — Донбас та Кривий Ріг, про вугіль та залізо.

Місця добування камяного вугля та залізної руди зустрічаються й по Азійській Росії, в Сибіру та Туркестані, але вони досі мали тільки місцеве значіння. І в майбутнім через їх віддалення, власне тому, що вугіль та руда економічно не витримують далекого перевозу, вони можуть обслуговувати лише місцеву промисловість та транспорт. Для б. Европійської Росії все мало реальне значіння тільки видобуття її в трьох басейнах: підмосковським, уральським та донецьким.

Підмосковський камяно-вугільний басейн, дуже вигідно розташований в географічнім відношенні (Тульська, Орловська, Калужська і деякі інші губернії) і дуже великий по площі, але бідний вугіллям при тім кепської якості й незручний для експлуатації. Найбільше видобуття там доступило в році 1925-26, а саме 58 міл. пудів, або 4% всього видобуття вугілля в європейській частині ССРСР. Фахівці висловлюють сумнів, щоби видобуття цього басейна могло помітно збільшитися.

Трохи краще стоїть справа з Уральським басейном, що займає західний схил Уральських гір. Вугіль тут трохи ліпший за підмосковський, але все ж другорядний; максимальна річна здобич сягає 98 міл. пудів.

В порівнянні з попередніми донецький вугільний басейн (Донбас), розташований на Катеринославщині, Харківщині та Донщині, є найвишнішим, займаючи ще найменше 25.000 кв. верст. Що до підземних запасів Донбас порівнює є найважнішим: в той час, як запаси уральського вугілля обчислюються в 1 мільярд тон, підмосковського в 8 мільярдів, за-

паси Донбасу обраховуються на 57 мільярдів. Кількість доповнюється якістю. Вугіль Донбасу дуже добрий і різноманітний, в ньому $\frac{2}{3}$ антрациту дуже гарної якості, а остання третина вугілля коксового та сухого. Коксовий вугіль, що складає від цілих запасів приблизно чвертину, добувається на цілу європейську частину СРСР тільки в Донбасі, тобто тільки в ньому є необхідна потрва для метлюргії. Звідси зрозуміле виключне його значіння в індустриальнім житті б. Росії й нинішнього Союзу СРСР, значіння „всеросійської кочегарки“. Це робить з нього один з головніших каменів „преткновенія“ в домаганні самостійности України (другим суть порти Чорного моря). Саме о донецький басейн розбилося переведення кордонів між Великоросією та Україною під час большевицько-гетьманських переговорів року 1918 ізза нього не минути ще певно й кривавих конфліктів.

Донбасівські вугільні шари з під землі виходять аж на поверхню й це дає можливість працювати в Донбасі і дрібному виробництву. Подібні дрібні й неглибокі шахти провадилися на місцевий національний, великі ж глибокі — на акційний, майже виключно закордонний капітал. Останній орендував поклади, що були приватною власністю посідачів поверхні, в землевласників, які за них брали добрі гроші*). В процесі добування дрібні кустарні шахти, що давали більший зиск, вичерпуються поволі: видобуття (на рік 1912) сягало в них тільки 17%; натомість зросла пайка здобичі велико-капіталістичних підприємств.

В б. Росії як в легкій (текстильній), так і в тяжкій капіталістичній індустрії піонерами зявилися чужоземні капіталісти. Особливо широко відчинила двері закордонному капіталу економічна політика 90 р. р. (Віте). На кінець світової війни й на початок революції в різноманітних формах було інвестовано в дореволюційних межах Росії чужоземних капіталів на суму 2.242.974,6 тис. зол. рубл., з того числа в різних галузях гірничої промисловості 834.321,1 тис. зол. рубл. (в самих камяновугільних підприємствах — 159.951,6 тис. зол. рубл.). З 90 р. р. завдяки приходові закордонних капіталів видобуття вугілля в Донбасі різко зросло:

в р. 1894 —	295	міл. пудів.
в р. 1904 —	798	„ „
в р. 1914 —	1.684	„ „

До 80% цілої здобичі було в руках чужоземної буржуазії, яка не приймала жадної участі в житті країни, обмежуючися одержанням ренти. Однак рентабельність велико-капіталістичних закладів була низька, біля 4%, тоді як в гірничо-добуваючій промисловості багацько ризика. Раз притягнені капітали застигли, а нові вже не йшли. Ув'язненість інвестованого чужоземного капіталу поставила його під революційну конфіскацію й націоналізацію, загалом його skonфісковано в СРСР на суму 2.007.305,5 тис. зол. руб., в тім числі гірничопромислових підприємств на суму 775.512 тис. зол. руб. На наш час — рік 1928 — проблема відшкодування чужоземних капіталістів залишається предметом постійних домагань зацікавлених закордонних урядів. Чужоземному капіталістові у Донбасі відповідав й чужоземний робітник — прихोдько в Великоросії (українські шахтарі були головним чином сезонні, протягом зими, тай було їх небагато). Обидві ці обставини робили й роблять з Донбасу, після великих міст, другу українську Вандею, тим небезпечнішу для нас, що

*) У вартості будови вугільної шахти пересічно для всіх такого роду підприємств відчуження теренів складало перед війною 35%.

в покладах Донбасу дуже зацікавлений північний сусіда. Скерувати одлив людської сили з перелюдненого українського села в індустрію й насамперед в Донбас, ось що мусить стати завданням української економічної політики.

В останню перед світовою війною чверть віку Донбас збільшував своє видобуття вугілля темпом, що не мав собі місця навіть в Зед. Держ. Півн. Америки та в Німеччині. Це він завдячує географічному сусідству з криворізьким залізнорудним басейном на Катеринославщині та Херсонщині. На Уралі є значно багатші поклади залізної руди, та вона остільки віддалена від коксового вугілля Донбасу і Кузнецького району (Сибір), що довіз його є економічно неможливий; примушена працювати на деревлянім паливі, уральська металургія може розвивати продукцію чавуну приблизно 60—70 міл пуд. в рік. Криворізькі запаси залізної руди не так багаті, як уральські; їх площа 70 верст довжини і 6—7 верст завширшки, руда містить в собі 50—60% заліза, а запас її — від 5—12 мільярдів пудів. Та географічна близькість донецького вугілля відкрила в порівнанні з Уралом ліпші можливості для розвитку великої української металургічної промисловости. Реалізувати ті можливості припало знова таки чужоземному капіталу. Піонером української металургії був англієць Юз (його іменем було названо місто Юзівка, нині переіменоване в „Сталіно“). Без помочі чужоземного капіталу — писав Туган-Барановський в „Русской фабрике“ — криворізьким рудам ще довго прийшлося б спокійно відлежуватися під чорноземним степом Подніпрянщини. „Найбільш енергійний зріст металургії одбувався в році 1898—99. З середини 90 рр. і протягом слідуючих 15 літ на Україні збудовано чужинцями 13 великих металургічних заводів з 60 великими доменими печами; продукційність української металургії зростала так: в році 1895 — 33 міл. пуд. чавуну, в році 1900 — 126, в р. 1913 — 189. На час останньої революції сума чужоземних капіталів, вкладених в металургічні підприємства з доменими печами б. Росії сягала 268.747,3 тис. зол. руб. Металургія розвивалася завдяки, головним чином, збуту на збільшене будівництво залізниць. „Розвій тяжкої індустрії — слушно підмітив знавець Донбасу інж. Фенін¹⁾ — йшов сукупною трійцею: вугіль, залізо і залізниця; загальмування одного з її членів відбивалося на продукції й інших. З 900 рр. залізничне будівництво б. Росії пішло більш повільним темпом і тому збут металю різко падає. Скорочення збуту тягне за собою зменшення продукції, частина домених печей припиняє свою роботу: в 1900 році зупинено 14, в 1901 — 26. Скорочення продукції металургії потягло за собою скорочення збуту й вугілля. Криза металургії збіглася зі світовою кризою 900 рр. Вона затримала розвій металургії на 10 років; зиски металургічних підприємств упали з 7,7% в році 1900 до 2,68% в році 1910; аж на рік 1912 зисковність піднялася знова до 7,58%. В звязку зі згаданою кризою, починаючи від року 1899, дав себе знати відплив капіталів, осягший найбільшого значіння в році 1904; оживлення й приплив капіталів прийшли потім аж перед світовою війною: від року 1911 до 1914 основний капітал у 15 заводах української металургії зріс з 138 міл. зол. руб. на 197.

Устаткування кам'яновугільних підприємств Донбасу на час війни, хоч і відставало в електризації від європейських шахт, але загалом було добрим, що дало можливість, саме в час війни, в році 1916, дати рекордову кількість видобуття вугілля, а саме 1³/₄ мільярда пудів. Инакше стояла

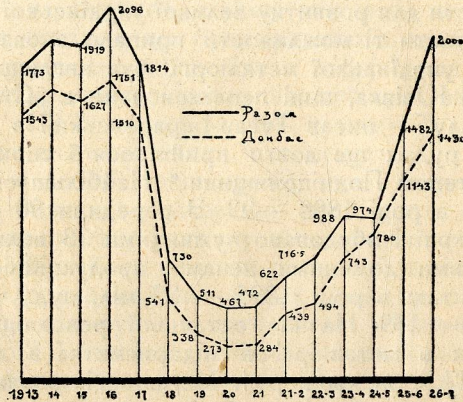
¹⁾ Його розвідкою в „Русском економ. сборнике“, кн. X за 1927 я тут користаюся.

справа в українській металургії. Криза 900 років спричинила технічне відставання від європейського; в час передвоєнного оживлення частина заводів переустатковується, але далеко не всі з тим оновленням встигають. В останніх лишилося перестаріле устаткування; світова війна ще збільшує його загальну зношеність. В такім стані увійшла тяжка індустрія України в революцію року 1917.

Соціальна революція відбилася на видобутті каменного вугілля катастрофально. Те видобуття по роках було таким:

	1916	1918	1920	1922-23	1923-24	24-25	25-26	26-27
	в мільйонах пудів							
Разом в ССРСР	2100	730	467	713	963	980	1482	2000
В Донбасі	1752	540	273	493	742	756	1143	1430

Всю глибину катастрофи покаже нам слідуюча діаграма видобуття:
а) у всьому ССРСР разом і б) для Донбасу окремо.

Отже в часі війни видобуття вугілля деведене було до максимуму (1916), а з лютневою революцією починається занепад, поглиблений жовтневою й досягши разом з виробництвом у всіх галузях найбільшого, просто катастрофального падіння в період „воєнного комунізму“ (1918-21), коли панувала необмежена націоналізація з додатком елементів споживчого комунізму (урівнююче забезпечення індустріальних робітників незалежно від виконаної ними праці), система, що уявляла з себе споживання без виробництва. Страхіття господарської катастрофи показало, що центр ваги лежить в умінні організувати та керувати господарством. З Непом (1921), коли комуністичні задуми полишено на бік, націоналізація (державна власність і управління²) в обмеженій на користь приватно-господарського принципу формі зосталося тільки, як міст на шляху до майбутнього соціалізму. Вона мусить підготовляти до соціалізму людську психіку — насамперед робітництво, службовців і фахівців — на чому якраз і крахують соціалістичні та комуністичні спроби. В умовах скасування приватної власности на знаряддя й засоби виробництва та усунення приватно-капіталістичної ініціативи й заховання обмеженої націоналізації іноді й за по-

²) „Була в суті річі — каже А. В. Пешехонов — тільки ідея націоналізації, практично ніде не здійснена і навіть теоретично цілком не розроблена“ („Воля Росії“, кн. VIII—IX, 1926, Прага).

міччю капіталістичних методів, продукція стала відроджуватися. Деякий підйом до 1923—24 р. затримується на тім же рівні й в р. 1924—25. З'ясовується це тим, що й видобутої кількості вугілля під той час нікуди було дівати завдяки ще не віджившому в повній мірі споживанню металургії, фабрик, залізниць, міст і т. д. На цій підставі совітська влада на кінець 1923—24 року приймає екстренні заходи проти вугляної перепродукції в напрямку її скорочення: з 171 шахти Донбасу полишено в рухові 138 і то більших по розміру; останні ж, здебільшого середні шахти, припинено, як рівнож і працю всього дрібного вугляного виробництва. Застановлені шахти було здано на „консервацію“ (ліквідацію), як виявилось на кінець 1924—25 року, зовсім недоцільну, бо незабаром потреба вугілля стала прудко зростати. В році 1925—26 видобуття вугілля робить скок проти попереднього року на 50—45%, можливий тільки за відновлення припиненої раніш добувної здатності. На рік 1926—27 видобуття досягає довоєнних розмірів. Збільшення видобуття в році 1925—26 є показником відродження й інших галузів народного господарства за ту ж добу.

За час цивільної війни почалася в деякій мірі руїна цілого устаткування Донбасу, але шахти не були ще затоплені й підземні побудови не були завалені. Руїна устаткування, затоплення й завалення шахт одбулися в р. р. 1920—22, під час, коли керували шахтами робітничі комітети й безпосередньо ВСНХ (Вища Рада Народнього Господарства); добувна здатність Донбасу в році 1923 определялася фахівцями в 30% видобуття року 1916. Все зіпсоване треба було реставрувати, консервовані шахти знова відновляти — коштом великих матеріальних витрат, які обчислювалися в сумі від 100—216 міл. зол. руб.; процес відновлення на рік 1927 ще не весь закінчений, тим часом стала на чергу потреба поширення вугільного виробництва, заложення нових шахт.

До світової війни в б. Росії були 3 головні джерела палива — вугіль, дрова та торф; село палило хмиз, кизяки, соломі — лишалося само собі постачаючим. Ліси розташовані по Великоросії головним чином на півночі, на Україні їх взагалі дуже мало і розташовані вони здебільшого в багністім Поліссі Правобережжя, де залізнична сітка була невистарчаюча. Хижацькі вируби вздовж залізниць з р. р. 1915—20 збільшують віддаленість возової, взагалі дорогої, вивозки дров і сильно зменшують роль дерева в опаловім білансі; тенденція зменшення тої ролі, очевидно, збережеться й на далі. В якійсь мірі, але далеко не повною компенсатою виступає зріст добування торф'яного палива, яке обходиться не лише дорожче дров, але й дорожче вугілля; не кажучи вже про те, що для вжитку торф'яного палива повинні бути спеціальні печі. За вищенаведених умов покриття опалового дефіциту (від зменшення виробу дров), лягає на кам'яне вугілля, майже цілком падає на Донбас і на його єдині не лише на всю Україну, але й на цілу європейську частину СРСР, коксові поклади, несучи загрозу розвитку металургії. Ось чому гостро стало на чергу питання підготовки нових шахт вугільного видобуття; це перше. По друге, в ближче десятиліття мусить зрости, по деяким підрахункам, металова промисловість і праця залізниць до 4 разів, водосвіт до 5 разів, харчова промисловість в $1\frac{1}{2}$ рази, — що дасть потребу у вугіллі по 10 роках в 5.400 міл. пудів (проти 3.486 міл. пудів в році 1913). По третє, довічне максимальне видобуття Донбасу з причини вичерпання старих великих шахт від року 1929—30 неминує почне падати, середніж і дрібні шахти мілких глибин вичерпаються ще більше. Все це ставить завдання негайної розбудови щонайменше тридцяти нових великих кам'яновугільних шахт,

розрахованих на видобуття по 30-40 міл. пудів річно, яких досі в Донбасі було лише 30, — завдання не має собі прикладу за весь час відкриття басейну і потребує вложення нових капіталів коло півтора мільярда золотих рублів. Такі витрати на нове будівництво являються для існуючого режиму за умовин націоналізації й плянового господарства не під силу. Постачання головнішого палива, донецького вугілля, поставлено під загрозу. В перспективі — імпорт закордонного вугілля, який до війни, (окрім Петербургу, що жив на англійським вугіллі взагалі), проходив в 6. Росії в розмірах лише необхідного баясту тих пароплавів, що причалювали в її портах за хлібом. До вжитку чужого вугілля провадить і висока нинішня ціна радянського вугілля. Для року 1911 продажна ціна донецького вугілля на харківській біржі стояла $8\frac{1}{2}$ — $9\frac{1}{2}$ коп. за пуд (за одночасних цін англійських коло $8\frac{1}{4}$ коп. і вестфальського 8—8,5 коп.). Для років 1913 та 1924 порівнюючі продажні ціни за тону в карбованцях були:

	1913	1924
СССР	6,60	11,0
Англія	5,00	6,9
Франція	7,60	8,7
Німеччина	5,45	6,9

Для 1927 року продажна ціна радянського вугілля була встановлена по 18 коп. за пуд.

Причина такої високої ціни взагалі криється у високій собівартості. На собівартість же між иншим діє низька продукційність праці шахтара Донбасу: його продукційність для року 1925 26, з урахуванням і початків механізації добування, сягала 432 кг., на один робочий день (довоєнна — 544 кг.), в той час, як продукційність французького шахтара для року 1924—25 чинила 570 кг., англійського і німецького по 860, шахтара ж Зєдинених Держав — 4000 кг. Невідповідність продукційности радянського робітника до закордонного таїть в собі загрозу соціалістичній чи капіталістичній Україні (як і Великоросії) неминучого закабалення продукційно-вище стоячими народніми господарствами. Продукційність праці донецького шахтара стала вже підійматися, але її попереджав підйом зарібної платні. До війни в собівартості одного пуда вугілля Донбасу, яка дорівнювалася 8,97 коп., припадало на робочі руки 3,40 коп., в році 1925—26 в собівартості пуда (22,33 коп.) платня робітникам забирала 9,0 коп. З літа року 1928 після „знаменитого“ шахтинського судового процесу над інженерами, продукційність праці всього індустриального робітництва взагалі знова значно падає, завдяки підриву авторитету і енергії технічного персоналу — він став уникати відповідальних посад і новому занепаду трудової дисципліни серед робітників. Розуміється, собівартість від того підіймається. Порівнюючи собівартість пуда вугілля (22,33 коп.) з продажною ціною для року 1927 (18 коп.) ми бачимо, що донецька вугільна промисловість на рік 1925 працювала собі на страту коло $4\frac{1}{2}$ коп. на одним пуді вугілля. Страту через розіпняття між цінами й собівартістю (в тім числі й зарібною платнею робітників) покривали держ. асигновками на реставрацію вугляної промисловости. А це значить за рахунок вільних ненаціоналізованих галузів народнього господарства, тоб то перш усього і головним чином за рахунок сільського господарства і, очевидно, трудового селянства.

Але в найбільш скрутнім становищі на рік 1928, опинилася металургічна промисловість України. В загальнім процесі відродження народнього господарства Союзу відродження металургії систематично від-

стає. Виплавлення чавуну в році 1913 для б. Росії, але без Польщі, дорівнювалося 257 мільонам пудів (втім числі Україна давала 189 мільонів пудів), в році 1917 — 185 міл. пуд., в р. 1918 — 31,5 міл. пуд., в р. р. 1919—21 для всього ССРСР коло 7 міл. пуд. На 1925—26 рік — 134 міл. пуд. (52%), втім числі по Україні 101 міл. пуд., або лише 53% довоєнної продукції. Як і вугляний так і металургічний індустрії дуже дався в знаки той період совітського режиму, коли нею керували зовсім невідготовлені до того робітничі заводські комітети. В порівнанні з уральською металургією, технічно гірш устаткованою, далеко в більший мірі зазнала шкоди українська, що мала складніше й технічно більш досконале, хоч проти закордонного здебільшого теж відстале, устаткування. За керування робітничих комітетів тому устаткуванню завдано тяжкий удар, всі заводи в більший чи менший мірі були пообкрадані, при чім в деяких з них механічне устаткування було остаточно зруйноване. До значної перестаріlosti устаткування добавилася сильна його пограбованість. З тих причин відродження української металургії йшло повільніше, ніж уральської. Визначний знавець металургії, совітський інженер Свідін на рік 1925 заступає погляд, що з 20 металургічних заводів, що припадають на Україну і центр Великоросії, вісім годяться тільки на злом, а з останніх навіть ліпші по відновленні їх устаткування до працездібного стану можуть працювати економічно нераціонально, викликаючи підвищений ужиток вугілля і знижену продукційність праці. На підтвердження свого висновку, засуджуючого технічну здібність металургічних заводів, він подає (журнал „Уголь и Железо“ — листопад 1925) слідує порівнює дані видатків вугілля на один пуд виплавленого продукту і продукційність робітника:

Продукція	Видатки вугілля (в пудах)	Річна продукційність робітника в пудах.
СССР (1924-25)	2,72 ¹⁾	1100 — 1200
б. Росія (1913)	2,32	1800 — 2100
Англія (1924)	1,63	2400 — 2700
Німеччина (1924)	1,63	3600 — 4500
Зєдинені Держави П. А. (1924)	1,63	4500 — 6000

Зайва перевитрата вугілля з одного боку, а понижена продукційність праці — з другого, разом женуть в гору собівартість. По підрахункам інженера Ломова („Уголь и Железо“, 1925) порівнююча собівартість металю, помітно зменшена, для ССРСР була така:

Країни	Чавун		Бальки	
	в рублях за тону			
	1913	1924	1913	1924
б. Росія	40,0	58,0	86,0	128,0
Зєдинені Держави П. А.	29,5	42,3	48,1	90,5
Англія	26,5	40,2	61,9	87,0
Німеччина	34,5	42,0	51,0	61,5
Франція	30,8	35,2	51,6	61,6

¹⁾ По підрахункам другого інженера Ломова, нині займаючого високий пост голови Донвугілля — навіть 3,72.

Тимчасом приступлено до реставрації ліпших з існуючих заводів. На Україні реставруються з деякою реконструкцією слідуєчі сім заводів: Юзівський, що виплавив чавуну в році 1913 — 17 мід. пуд.; Брянський, що виплавив 25; Дніпровський — 25; Макіївський — 14; Русско-Бельгійський — 21; Маріопільський — 4; Донецько-Юрїївський — 15. Відповідних витрат у ССРСР, кінчаючи роком 1927, було вже зроблено біля 600 мід. руб.; львина доля припала на металургію України. Остання забрала реставраційних витрат приблизно в розмірі того акційного капіталу, що був у дані заводи вложений перед світовою війною. Заходилися латати старе дрантя замість того, щоб на ті кошти розпочати будувати нові металургічні заводи за останнім словом техніки. Те, чого досягнуто реставрацією, економічно нераціональне; за нього довго платитимуть (підвищеними цінами) широкі кола населення й насамперед — селянство. Відсутність залізничного і скороченість до мінімуму міського будівництва в порівнанні з довоєнним часом сильно зменшили потребу в металі. Та й існуючий різко зменшений попит на нього сучасна металургія в році 1926 — 27 могла задовольнити ледво в розмірі 70% і при тім, розуміється, по нових підвищених цінах, які принципіально можуть мати місце, як і сама відстало устаткована металургія, лише під захистними, вірніш заборончими, митними тарифами, а які в конкретнім випадку тримаються політикою так званої індустріялізації. Це не протекціонізм навіть в його заборончій формі, бо й при ній митні тарифи тільки тому заборончі, що занадто високі, але хто їх все таки заплатить, той може імпортувати, що йому потрібно. Політика індустріялізації полягає в імпорті через монополію Внешторгу виключно індустріяльного устаткування й нічого більше. За цих умовин сільське господарство і селянство засуджені не тільки на переплати на цінах націоналізованого індустріяльного виробництва, але, що є ще гірше — через недостачу монопольної продукції — на безтоваря, на хронічну недостачу фабрично-заводських виробів, на неможливість набути вистарчаючий основний капітал устаткування свого господарства (трактор, віялка, сіялка, молотарка то що) за ніяку ціну, ціною навіть оплачення заборончих тарифів. Індустріялізація є таким чином своєманітна совітська політика бльокади сільського господарства, що унеможливує його інтесифікацію й агрікультурно-технічний поступ, що зменшує продукційність землі, експорт сільсько-господарських продуктів, а в залежности від останнього — і взагалі імпорт.

Передбачаючи зріст потреби на чавун і залізо в близькім майбутнім, видвигають пляни нового металургічного будівництва і в найблище п'ятиліття програма будови нових заводів передбачає потребу в 1,5 мід. рублів*). В цю програму, що дуже характерно, не введено збудування ані одного мілітарного заводу. Всі ті рушничні, гарматні і т. п. заводи досі будувалися й існували тільки в Великоросії. Той же стан річей заховується й на далі. Хоч здавалося б, краще місце для них є там, де сусіднують — вугіль Донбасу і залізна руда Криворіжжя.

І без мілітарних заводів півтора мільярдова потреба металургії в грошах є надсильною для існуючого режиму; в старій, багатшій б. Росії й то майже вся наша металургічна індустрія — через брак національних капіталів і гірничої буржуазії — збудована була на чужоземні капітали; зокрема за участю самого лише французького капіталу виплавлялося (1913)

*) „Економическая Жизнь“, 25. III. 1927.

78,8% од всієї продукції чавуну в українській металургії; тим же французьким капіталістам належала керуюча роля й в синдикату „Продамет“ — для збуту виробів металургічних заводів. На участі закордонного капіталу в народнім господарстві 6. Росії та України нам прийдеться ще застановлятися*).

*) В попередній моїй статті на стор. 15. рядок 37. згори перед реченням „треба“... випало слово „інакше“. — Прошу читача це виправити.

Транспорт і сільське господарство ССРСР.

Залізничне будівництво в Росії далеко не завше мало економічні цілі, а зріст залізничних колій не відповідав ані просторам держави, ані йшов в парі з економічним ростом країни. За систематичного будівництва з 1865 по 1908 рр. було збудовано 57.800 верст залізниць, цебто 1.346 верст що року. Оскільки це будівництво відставало, порівнюючи з закордонним, в обслуговуванні просторів і населення, дають уявлення слідуючі коефіцієнти гущавини залізничної сіті на рік 1909: Бельгія — 18,34, Зєдинєні Дєржави — 14,67, Німєччина — 10,72, Франція — 10,55, Європейська Росія — 2,04, Азійська Росія — 0,58. Вєсь час головнє залізничнє будівництво перебувало в руках скарбу і до року 1910 експлуатація скарбових залізниць не давала комерційної вигоди, що й гальмувало зріст „чавунки“.*) Перед війною російські залізниці вжє виконували більшу працю ніж залізниці інших країн, навіть таких, як Німєччина та Зєдинєні Дєржави. А темп зросту перевозок вантажу в два і більше разів обганяв такий жє темп Франції, Німєччини, Зєдинєних Дєржав, що свідчило про невистарчаючу довжину залізничних ліній. Перенапруженість залізничної колії в передвоєнний час зробила її з початком світової війни далеко недостаточною для нормального обслуговування народнього господарства. Навіть виробництво заліза, так необхіднє в час війни, терпіло недостачу підвозу палива і сирівців і через затримку в транспорті. Напр., в році 1915 на Україні було припинєно 18 доменних печий (з загальної кількості 65). Маючи на увазі невідповідність залізничного транспорту потребам мирного і тим більше воєнного часу, російське міністерство шляхів щє в р. 1916 видвигало плян форсованого залізнодорожного будівництва, по 6 тисяч верст на рік. Гадали за 10 років збудувати (до існувавших на рік 1913 — 58.162 верст залізниць) щє нових 60 тисяч верст. Залізничнє будівництво мало стати підвалиною всієї економічної політики на блищї десятиліття. Тимчасом вибухла революція.

З жовтневого періоду революції залізничий, морський, річний й місцевий (трамваї, омнібуси) транспорт удержавлюється; в приватних руках лишився тільки возовий транспорт, головним чином, сільських місцевостей. Залізниці, в час панування льозунгу „всє влада низам“ (1918), опинилися були під керуванням рад залізничників випадкового складу. Виїшовши сильно пошарпанним зі світової війни, залізничий транспорт продовжував руйнуватися послїдуючими революційними війнами та недотепним керуванням; в наслідок того зосїбна повстало багацько „кладовищ“ залізнич. матеріалу та „хорих“ паротягів і вагонів. Загрожуючий стан транспорту примушує радянську владу оповістити залізниці „ударним фронтом“. Одначє виділені для його обслуговування „ударні“ заводи терплять від

*) Залізниця.

недостачі матеріялу і запасових частин. За останніми звертаються до паротягових та вагонових „кладовищ“, розбираючи одиниці виведені з руху. В березні року 1921 вирисувалася в повнім розмірі криза шпальна: треба було змінити 22 мільйони шпал.¹⁾ Через гнилі шпали приходилося на деяких глухіших лініях зовсім припиняти рух потягів; костилі, якими прикріплюються рельси²⁾ з таких шпал, селяне просто пальцями подекуди витягували на зубки для борін. Поволі все це почали реставрувати. В році 1926 на заводах СССР. було виготовлено і передано залізницям 200 нових паротягів та відновлено 100, в той час, як довоєнна продукційність російських паротягобудівельних заводів досягала 1500 нових паротягів річно! Що до вагонів, то за весь час революції і до року 1926 не було випущено ані одного нового вагона. За рік 1926 нових товарових вагонів зготовлено заводами всього 500, тоді як продукційність російських вагонобудівельних заводів до війни досягала 45.000 вагонів річно. До війни на російських залізницях курсувало: 21.000 паротягів, 570.000 вагонів вантажових та 20.000 особових; на 1. X. 1926. та сама довжина залізниць мала лише: 11.200 паротягів, 390.000 вантажових вагонів і 16.400 особових. Як бачимо, дефіцит рухомого складу залізниць величезний; не краще стоїть справа і з нерухомістю колією. Вже в рр. 23/24—46% шпал було перележалих, гнилих. Щоб виправити сумний стан шпал, запроєктовано щорічно зміняти до 15 мільйонів шпал, — кількість менша проти дійсної потреби; до війни, коли відсоток перележалих шпал був без порівняння менший, зміна шпал доходила (1912) до 19 мільйонів штук річно. Стан рельсів ще гірший. Нормою зміни рельс до війни було 3% від усієї довжини сітки; навіть зміна 2% вимагає щорічного поновлення 1.600 верст рельсів. Натомість тепер замінювалося: в рр. 1921/22 рельсів на 575 верст, в рр. 1922/23 — 699, в рр. 1923/24 — 864, в рр. 1924/25 — 1.300 верст. Та на який матеріял мінялося? Комісар шляхів Рудзутак скаржився на якість достарчених нових матеріялів, рельсів і шпал. Часто постачаються нові рельси — каже він (на зїзді залізничників), — які під одним тільки паротягом розлітаються на 20 і більше частин, а нові шпали обертаються в мачоло. Рельси, що лежать на коліях по 40 років, є іноді в ліпшому стані, ніж нововипродуковані на радянських заводах і положені в рр. 1923/24—1924/25. Залізничні заводи та майстерні остільки відстає в своїм устаткуванні, що навіть за такими простими приладами, як болти та гайки,³⁾ доводиться, минаючи їх, звертатися закордон.

Утруднення з паливом за короткий час примушували тричі змінити рід опалового матеріялу, що супроводжується також зміною паротягових печей. Опалові труднощі не меншають: через них, напр., з жовтня 1928 року на лінії Харків-Шепетівка скорочено рух потягів удвоє.

В умовах наведеної занеханости залізничного господарства почалося неминуче відживання народного господарства СССР і в звязку з тим зріст вимог до залізничного руху. В році 1913 було перерезано вантажу 9.658 тис. пуд., в р. 1922/23—3.533, в р. 1923/24—4.120, в р. 1924/25—4.930, в р. 1925/26 7.140; перевозки р. 1926/27 вже дорівнюють 115% довоєнного засу. На транспорт впало трудне завдання — з меншими засобами витримати працю, що перевищує довоєнні розміри.

Непропорційну до стану залізниць успішність перевозок зясовують

¹⁾ Пороги, швелі.

²⁾ Шини.

³⁾ Ніти та мутри.

(напр., інж. Фенін) тим, що з довоєнного ще часу перейшла в революцію взірцева, глибоко фахова організованість обслуговування залізничного транспорту, яка виключала проникнення в неї випадкових елементів. Вона швидко усунула "радянське" керування залізницями і в скрутний час виказала низку досягнень. Це відноситься насамперед до напруженого використання рухомого складу: збільшення навантаження на одну вісь вантажового вагону, побільшення ваги нетто потягу а також пересічного добового пробігу вагону. Потім і рух товарових потягів переведено на розпис¹⁾, заведено спеціальні потяги, маршрути для далеких призначень і т. д. Всі ці досягнення є ознакою духа часу, стремління до того, що загалом називається науковою організацією праці, або просто раціоналізацією що захопила в останнє десятиліття американсько-європейське виробництво, торгівлю і транспорт. В б. Росії, напр., на такий елемент, як "час", до р. 1910 не зверталось належної уваги. Після р. 1910 встановлено вже для пересічного обороту вагону (час від подачі його до наладування і виладування на станції призначення) 5, днів, що вже дало економію часу. В Німеччині дослідили оборот вагону і вийшло, що пересічно на пробіг в дорозі затрачується 2% часу, на передачу 15%, на маневри — 34%, та на заладування і виладування — 30%; цей дослід визначив цілу програму раціоналізації: насамперед зменшення часу на маневри, що тягне за собою скорочення річних видатків на мільйони. В тім же напрямку раціоналізації йде і фаховий персонал залізниць Союзу Рад. Республік, роблячи все, що можливе в умовах загроженого стану всього основного²⁾ та й оборотового капіталу залізничного транспорту.

Не дивлячися на те, що на загал Рад. Союз помітно відійшов назад до натуральної господарки, що облегувало роботу транспорту, він не встигав транспортувати і цієї продукції, що була. Кількість вантажів, що не діждалися заладування нараховується в десятках тисяч, а при цім ще не враховано вантаж, якого не заявлено відправителями, свідомими труднощів відправки. В р. 1926/27 примушені були звернутися до крайнього засобу, збільшивши оборот наявного рухомого складу через занехання технічного огляду вагонів при передачі їх з одної залізниці на другу та впровадивши змінну працю бригад на паротягах, — заходи дуже небезпечні як що до зношення рухомого складу, так і з погляду безпечности руху. Та все ж залізниці не справляються з тим розміром завдань, які ставляться їм головно стихійним відродженням народного господарства. Гальмуючи господарський поступ взагалі, це все приносить шкоди і посередньо. Вугілля на шахтах, довго очікуючи відправи, починає горіти; скупчене для відправи при залізницях збіжжа пріє. Конкуренція перевозу вугілля й хліба загострена. Кількість нещасних випадків катастрофічно зростає, хоч кількість платних пасажирів зменшилася (з 1,848.000 в р. 1917 до 306.000 в р. 1926/27), а прудкість ходу курєрських і швидких потягів понижено. На 100 потяговерст в р. 1923/24 кількість нещастя була: на англійських залізницях 0·10, французьких 0·37, німецьких 0·77; коефіцієнти ці в згаданих країнах вважаються надмірно зросшими після війни; — в р. 1913 в б. Росії 1·53, в р. 1923/24 в СРСР вже коефіцієнт нещастя — 6·06; по окремих залізницях, зокріба українських — він ще вищий, — на Донецьких залізницях за той же рік він сягав 16,2, а на

¹⁾ Розклад їзди.

²⁾ Його зношеність на жовтень р. 1927 обчислюють (Сулімов) в півтора мільярда рублів.

Катеринській навіть 21,68. В московських газетах за листопад р. 1928 повідомлялося, що за останні півроку на залізницях трапилося більше 10.000 катастроф („крушень“) з покаліченням паротягів, вагонів та колії, не кажучи вже про людські жертви. Розуміється, причинами нещастя насаперед виступає незадовольняючий стан колії й зношеність рухомого складу, але коло половини їх, іноді навіть 60% північні залізниці в р. 1926/27) завдячують це падінню службової дисципліни. Вища залізнична адміністрація не має засобів, щоб боротися зі службовою деморалізацією службовців і робітників, жадного винного адміністрація не може звільнити, яка б не була вина і як би вона не очевидна, — тут зараз же виступають за винного партія та профсоюз. А шахтинський процес цілком убив авторитет інженерів, вони зовсім опустили руки, тримаючися позиції „моя хата в краю“.

За весь революційний час господарство залізниць дає страти не лише тоді, коли, виконуючи директиви послідовного усунення з господарського життя грошового обороту¹⁾, спробували було в часі від 1. I. до 15. VIII. 1921. загальної безплатності залізничних послуг населенню, але й в часи платності останніх. Платність, прибуткова стаття виявляється в залізничних тарифах. Перед війною тарифна система б. Росії, як і більшості країн, була розроблена дуже докладно, відповідаючи складним потребам господарського життя. Війна, революції, перекреслення мапи Європи, нові торговельні договори, зміна напрямку торговельних шляхів і особливо катастрофальні спади валют поставили перед комерційною службою дотичних шляхів, можна сказати, всю тарифну проблему наново. Взагалі, транспортні тарифні ставки визначаються двома межами: верхньою, яка означається різницею цін місця відправки й місця збуту краму і нищою коштовністю самої перевозки. В цих двох межах і хитаються тарифні ставки. Коли економічна політика скерована наприклад на те, щоб захищати національну індустрію від чужоземного конкурента, або підтримати якийсь продукційний район, або якусь свою галузь промисловости, тарифну ставку спускають до нищої грані, до собівартости²⁾, в противнім разі підіймають її до вищої, як то сталося в травні р. 1923 з залізничними тарифами на всі хліби, що йшли з понадволзьких губерній до Москви. З цих двох гранів верхню, хоч і не так просто, одначе скорше можна знайти: її дасть статистика цін; за те нища, собівартість транспортної послуги, досі для комерційної служби ССРСР уявляє нерозв'язане калькуляційне питання. Замість філігранно викрісталізованих та пристосованих до окремих умовин і об'єктів тарифних ставок передвоєнного часу, каже інж. Юренев³⁾, перейшли до загальних підвишок тарифів. Найскладніша і найделікатніша справа трактується неприпустимо упрощено. Починають числити просто „копійки за рублі“, а одну зміну тарифів мотивували навіть „більшою зручністю з друкарського погляду“. Проглядаючи крізь цей хаос можна було констатувати протекційний характер тарифів

¹⁾ Але без одиниці обрахунку не могло обійтися і тому Наркомшлях заініціював взамін грошової нову обрахункову одиницю, прийнявши за таку одиницю пересічну продукцію одного нормального дня простої праці, за нормальної її напруженості, та для конкретного роду праці; ця трудова одиниця була названа „трєд“ (Советский Транспорт. 1917/27, видання Нар. Ком. Пут. Сообщ. Москва, 1927, стор. 46. Коли радянська влада вернулася знова до грошової системи, комісаріят шляхів, як засіб фінансування, випустив було в р. 1923 окремі транспортні гроші (сертифікати), забезпечені всіма зисками транспорту і республіки.

²⁾ Власні кошти.

³⁾ „Русск. Ек. Сборник“, кн. X. 1927. Прага.

на індустрію (своє державне виробництво¹⁾) і по цілому ряду місцевостей забирання тарифами всієї різниці цін між місцями висилки і призначення хліба, тоб то заборончий характер тарифів для не націоналізованого сільського господарства. Сільське господарство і селянство визискують в користь протегованих галузів удержавленого господарства і в користь робітництва. Але політична (національна) економія знає факти заміщення одних річей й послуг в разі їх надмірної коштовности іншими, дешевшими. Ця то тенденція й виявилася. На дорогі залізничні послуги селянство стійко відповіло масовим розвитком суходольних везових і водяних барочних перевозок. Везові перевози пересічно досягли 200-300-500 верств, обходячися дешевше та даючи кращу консервацію товарів: зерна, лєну, лісу, заліза, посуду, навіть мануфактури. Доставка везами хліба з Ленінграду в Ямбург (128 верст) обходилася (в знаках р. 1923) 2 руб. за пуд, а по залізниці 6 руб., доставка лняного насіння з Холма у Псков обчислювалася в тих же знаках за 1000 пуд. 11·2 рубл., а по залізничній тарифі 15·3. (це без додаткових оплат). А ці додаткові оплати були такі: стаційна в порівнанні з довоєнною удвічі вища, за важення в 5 раз, за подачу вагонів — в 7-9 раз, за оренду складів — до 10 раз вища. В степах воєнокресло чумацтво, бо давало перевозку і дешевше й швидче: там, де по залізниці вантаж йде 2-3 дні, везами 16-18 годин. Навіть Камсько-Уральський папіровий трест перейшов на везову перевозку: на 105 верст вартість везової перевозкi одного пуда паперу удвічі дешевша, ніж по залізниці. Найбільш цінний вантаж, як масло, чай то що — знов прояв тенденції до замінимости — стали посилати по пошті. Підвищення тарифів і загальної вартости залізничних перевозок кінець-кінцем привели не до збільшення, а до зниження тарифних приходів. Так стоїть справа з приходами.

У видаткових статтях вартій уваги видаток на робочу силу. Непродукційність межує з марнотратством часу. Адміністрація силу часу до 45%, примушена віддавати на участь в засіданнях, комісіях, нарадах, потім на бюрократично-канцелярійний апарат. Що ж до простих робітників, то їх робочий день фактично обернений в 4-годинний. Половина робочого часу йде на обовязкові запізнювання, одержування зарібної платні, різних натуральних видач, миття рук, чергові відпустки, обовязкові хороби і т. д., друга половина переполовинюється простоюванням через брак матеріалів, ходженням за струментом, відшукуванням гайок та запасових частин і т. д. Не дивно, що в порівнанні з р. 1913 видаток робочої сили на одиницю ремонту в р. 1925/26 зріс: при капітальному ремонті товарових паротягів до 157%, при середньому ремонті товарових паротягів до 800%, у біжучому ремонті на 100 паротяговерст до 324%, у біжучому ремонті на 10.000 вагоно-вісь-верст до 480%. Зарібна платня в своїм зрості випереджує продукційність праці. Контінгент залізничників зріс: р. 1913 було 823.010 душ (100%), а в р. 1925/26 — 1.040.237 або 126·6%. В р. 1914 на 1 км. залізниці їх припадало 12, а в грудні р. 1926 15·6%. Пересічна зарібна платня залізничника в грошах в р. 1925/26 дорівнювалася 75,1% довоєнної (1913), а з додатковими винагородами натурального характеру та ріжними пільгами (безплатний проїзд по залізницях залізничників та їх родин, відпуск палива по пільгових цінах, утримування кліюбів, їдалень, чайних та бань, житлове будівництво то що), вона досягала довоєнного рівня. Але нищі робітники навіть самими грішми вже одержують більше,

¹⁾ В 1924/25 рр. на перевозку вугілля з Кузнецького району на Урал і з Донбасу до Ленінграду встановлено тариф по $\frac{1}{150}$ (реально $\frac{1}{270}$) коп. з пудоверсти, що не покривало навіть собівартости видатків залізниць за перевіз.

як мали в р. 1913; лишень кваліфіковані сили найменше наближуються в оплаті до давніших норм; — це загальна політика радянської влади. Що ж до продукційності праці, то вона в тім же 1925/26 р. сягала тільки 69,4% довоєнної¹⁾. З березня р. 1925 по березень р. 1926 зарібна платня піднялася на 60%, а продукція лише на 35% (Вестник путей сообщения ч. 72. 1926). Влада піддобрюється до потрібних їй робітничих елементів. В р. 1913 залізниці дали 195,2 мільонів руб. прибутку, в час революції стали давати страту, від якої не оправилися ще й досі — в р. 1926/27 страта сягала по офіційним даним 50 мільонів рублів.

Працюючи на страту, залізниці живляться з державних асигнувань, тоб то кінєць кінцем за рахунок селянства. Невистарчальність тих асигнувань робить становище транспорта тривожним. Не кажучи вже про перші роки революції, з р. 1923/24 і кінчаючи р. 1926/27, щорічні зношування колії й рухомого складу залізниць ні разу не покривалися рівними їм асигнуваннями. Таким чином, залізничний рух продовжує підтримуватися за рахунок зуживання основного і оборотового капіталів.

І коли на амортизацію й ремонт не знаходилося засобів, то щож говорити про нове залізничне будівництво радянської влади. Досі ніяк не можуть докінчити остаточно будівлі ліній, зачатих підчас війни. На р. 1918 в процесі будування було 18.745 верст залізниць. Цей плян скорочено потім до 10.788 верст, але й з них на р. 1926/27 ще добудовувалося 3.505 верст. В царській багатшій Росії й то лише частина залізничної сітки була збудована за державні капітали. Капітальна вартість всієї сітки залізниць б. Росії обчислюється в 7,6 мільярдів рублів, з того числа 4,7 мільярди або 62% було чужоземного капіталу. Тим часом, відроджування народного господарства вимагає, крім реставрації існуючої сіті, приєднання до загального колообігу ще нових районів, занадто бідно обслугованих, або й зовсім ще не зачеплених „чавунними коліями“. Ми вступаємо в період транспортної кризи, — казав на зїзді залізничників у р. 1921 комісар шляхів Рудзутак — котра ставить під загрозу розвій всього народного господарства. — „Для того, щоб економічний розвій Росії — писав у травні р. 1926 совітський економіст Майдель — не був загрожений, необхідно вже з р. 1926 будувати що рік мінімально по 2.000 верст нових шляхів, витрачаючи по 180 мільонів річно“. В блищі 5 років це вимагатиме 1 мільярд рублів, яких у радянської влади немає. Але крім того перед радянською владою, по признанню Рудзутака, стоїть питання „про технічне переустаткування сіті й цілого її рухомого складу“, що вимагає напевно мільярдових видатків.

До війни значну роль, особливо в перевозках малоцінного вантажу, відігравали внутрішні водяні шляхи, що обслуговувалися фльоотою приватних підприємств. В останній передвоєнний 1913 рік перевезено водяними шляхами 3.107 міл. З дня 26. І. 1918 вся річна торговельна флота націоналізована без відшкодування. З того часу вся річна плавба стала державною. Річний оборот вантажу впав і лише повільно підіймається. В р. 1919 він виносив 16% довоєнного розміру, в р. 1924/25 — 41%, в р. 1925/26 — 51%, в р. 1926/27 — 61%, в р. 1927 — 73%. Така повільність відновлення річного транспорту при перенапруженні надсильною працею залізниць зясовується насамперед сумним станом водних шляхів і їх складу. В „Хозяйственных итогах“ за р. 1923/24 подано слідуючу таблицю рухомого складу річного транспорту в СССР:

¹⁾ Вже цитований „Советский Транспорт“, стор. 93—95.

Роки	Кількість парових кораблів	Сила в індекс. сил	Кількість непарових кораблів	Вантажова здібність непарових кораблів
1912	5.556	1.100	24.151	828.400
1922/23	3.623	724	7.687	337.843
1923/24	2.252	518	4.052	191.319

Як показують ці числа, річна флота поволі гинула. Лише з р. 1924/25 на неї починають звертати увагу і відпускати незначні суми на ремонт і поповнення складу. Розуміється, весь склад суден зістає попередній, дуже перестарілий; 55% пароплавних корпусів налічують поверх 20 років функціонування, 12% мають віку навіть від 30 до 40 років, нагадуючи старі протерті кальози, поверх 30% кітлів перейшло граничний вік. Небезпечний стан річищ, цілковита знищеність суден і упадок трудової дисципліни ведуть до тих же наслідків у водному транспорті, що і в залізничному господарстві. Аварійність (ушкодження) кораблів в р. 1913 дорівнювалася 6%, всієї їх кількості, в р. 1925 вона сягала 21,3%; далі збільшуючися, аварійність набирає загрозливих розмірів. Дніпровське пароплавство на р. 1926/27 значно підупало, ходили тільки невеликі пароплавчики, головним чином в околицях Києва, та ще іноді плоти ліса (сплави дерева) оживлювали поверхню Дніпра. Відновлення провізної здібності річного транспорту в додачу гальмується й тарифною політикою, що виразно скерована в бік притягнення вантажу до залізниць. До війни й революції річний транспорт, для таких предметів як ліс, хліб, будівельні матеріали, був самий дешевий. На р. 1923 він виступає як найдорожчий, дорожчий від залізничного, а іноді навіть й возового. Наслідки тіж самі, що й від подорожіння залізничних тарифів. З річним транспортом успішно конкурують по суходолі залізниці та навіть взові перевози, а по самих річках — човнові, баркасні й барочні. В наслідок цього дефіцитність річного транспорту є хронічним явищем, тоб то за нього доплачує селянство.

Не ліпше стоїть справа і з морським пароплавством. До війни 72% його тонуажу було приватно-капіталістичного. З жовтневою революцією (кінець р. 1917 і на початку р. 1918) приватний морський транспорт підлягає націоналізації, але половина його встигла бути вивезеною закордон. Післяреволюційний вантажовий оборот портів¹⁾ в мільйонах тон сильно впав:

Порти.	1913 р.	1924 р.	1926 р.
Ленінград	414,6	57,9	98,0
Ростов з Озовом	96,2	6,1	5,3
Новоросійськ	116,5	61,0	111,7
Одеса	254,4	39,5	49,8
Миколаїв	128,2	15,9	28,3
Маріюпіль	117,5	11,6	34,1
Херсон	68,0	6,6	9,7

¹⁾ А. Грідунов, в місячн. „Транспорт і хозяйство“, 1927, ч. 4.

Відокремлення й усамостійнення кволих прибалтійських держав на Балтійським морі лишило Московщині одне тільки „вікно“, при тім незручне, бо надовго замерзаюче — Ленінградський порт, а на Чорнім морі — Ростов з Озовим, що власне є портом Донського козацтва. Новоросійський порт є кубансько-український, а інші порти Чорного моря належать Великій Україні.

З цих даних видно, що за самостійности України й Кубані, Росія не матиме на півдні власного виходу до Європи. Вона може мати його лише в спосіб транзитного роговору з Україною та Кубаню. Це мало всміхається російським політикам і тому Донбас та Чорноморські порти, — ось що не дає можливості росіянам помиритися навіть з самого думкою про усамостійнення України з Кубаню.

Заграничний експорт-імпорт через наведені вище порти одбувається для цілого Союзу, головним чином, під чужоземними прапорами (на чужоземних суднах). По даних за р. 1926 імпорт Союзу відбувся на 25,8% під радянським прапором, а експорт на 5,8%, на Чорнім та Озівським морях експорт під чужоземним прапором сягав навіть 98,6%. Навіть радянські „хозяйственники“ віддають перевагу чужоземним пароплавствам, бо ці останні виконують фрахти по цінах значно нижчих, як сучасна радянська фльота. Тут тіж об'єктивні й суб'єктивні причини, що й у внутрішнім залізничім і річнім транспорті. Радянські пароплави на 83% перестарілися, є старші як 20 років, — термін, на протязі якого в Німеччині пароплави завжди й вповні амортизуються; вантажні й особові тарифи на 200/300%, вищі від довоєнних і на 20% вищі проти сучасних залізничних; пароплавні команди ледве на 20% численіші від команд на німецьких пароплавах; праця супроти німецьких команд гірша, а тим часом радянські моряки одержують платні в кілька раз вищі, ніж німецькі. Все це підвищує накладні видатки у хлібному експорті, а тим часом льондонська ціна мінус накладні видатки означає ціну хліба на місцях. Селяне кінець-кінцем мусять розплачуватися за всі дефекти морського транспорту, в тім числі й за високі платні морякам...

Стан портів потребує великих видатків на привернення довоєнної їх працездатности, теж саме є зі станом основного і оборотного капіталу. Ремонт кораблів — що ще в р. 1922/23 перейшли в кількості 44% вік 20-30 років, а ще 39% навіть 30 років — справа безнадійна, їх доцільніше пустити на злом, будувати нові. Закордоном звернено велику увагу на конкуренційну здібність пароплавів і в цім напрямку йде модернізація торговельних флот. „Мабуть Радянському Союзові — пише відомий комуністичний письменник Варга — прийдеться піти за прикладом Англії та Німеччини й радикально обновити склад своїх пароплавів через одержання для того капіталів бути то шляхом власного нагромадження чи здобуттям інтернаціональних кредитів.¹⁾ Без сумніву треба неминучо йти за прикладом капіталістичного світу в „модернізації“, бо світ цей рішуче перемагає радян. флоту в конкуренції за морські перевозки. Але нагромадження власних капіталів досі не робилося навіть в формі амортизації морських пароплавів, — про те заговорили тільки в р. 1926; накладати ж амортизаційні суми на собівартість послуг нераціонально, бо це підвищує ціну тих послуг. Джерела необхідно шукати на зовні транспорту, але інтернаціональний капітал до совітів не йде.

Нарешті, залізничний й водний транспорт мусить комбінуватися

¹⁾ Варга. О тенденциях мирового судоходства. „Економическая Жизнь“ 1927. ч. 29

й опиратися на сітку шосейних та ґрунтових доріг, без чого зв'язок міста з селом лишається дуже обмежений. Тим часом на 635.000 км. взових, в суті річі суто селянських шляхів, припадає шосованих і мощених всього лише 24.585 км. Небруковані ж шляхи нині, після скасування земств, перебувають в стані остільки неможливим, що не тільки в осени й весною вони є в цілому з тягарем непроїзdnі, але й в інші часи року подекуди ними перестають користуватися, проторюючи нові шляхи аж за межами дорожнього пасма. Накладні видатки по перевозу товарів на взових шляхах сильно зросли. По даних Д. Ржевського¹⁾ на сіль до 100 верст їх падає від 0,5 до 110% вартости, на борошно до 45 верст до 44,5%, на макухи до 133 верст до 85%. Лише проведенням нових шосованих чи брукованих шляхів можна коштовність цього роду транспорту здешевити. Близько третина ґрунтових доріг, з огляду на жвавість на них руху, економічно вповні надається до покладення на них камянного одягу. Але на це потрібно до трьох мільярдів рублів, не числячи щорічних ремонтів вже існуючих шляхів.

Вище наведений сумний стан транспорту в цілому надзвичайно гальмує культурний і економічний розвій країни. Невигідний для всього населення Союзу, він найбільш дошкулює селянину, бо здорожує набуття виробів індустрії, і зменшує користи від продажу сільсько-господарських продуктів на всю вартість надмірних транспортних видатків від села до ринку.

Проф. О. Мицюк.

¹⁾ „Финансовая Газета“ від 3. VI. 1925. ч. 123.

Внутрішня торгівля СРСР і положення селянства.

Світова війна, змілітаризувавши індустрію для потреб фронту, під свій кінець створила товарний голод та подорожання краму, чому допомагав також початок спаду валюти.

З лютневої революції процес господарського занепаду поглиблюється, товарний голод і інфляція зростають та гонять риночні ціни догори. Літом року 1917 списується частина продукції індустрії, напр. текстилі, а в більшості міст під різними назвами з'являються комісії по „регулюванню“ ринку, передвісниці пізнішого большевицького регулювання товарообороту. Відбуваються розшуки „захованих“ товарів, прокладаючи стежку пізнішим трусам, що одбувалися подекуди в супроводі розгромів, знущань, навіть убивств. На час жовтневого перевороту торговельні групи були вже залякані, умови вільного творення цін захитані.

Перший після жовтня 1917 р. короткий піврічний період большевицької влади ставить приватну торгівлю ніби поза законом, хоч остаточно ще її не забороняє. Наступивше зимою 1917/18 р. розладнення транспорту сприяє розриву єдиного ринку, його звужуванню, дробленню та завмиранню. Продукційність міста шалено спадає, а з деіндустріалізацією губиться попередній інтерес села до міста; натомість, післяжовтнєве місто тягнеться до села за будь якими продуктами прожиття, харчування.

Та ось приходить другий період комуністичного будівництва. Ніхто так не розкритикував приватну торгівлю, як основоположник французького соціалізму Фурє, а вільну конкуренцію, як соціяліст Люї Блян та потім анархіст Прудон. Комуністична-ж концепція засадничо виключає свобідний ринок, вільну приватну торгівлю та конкуренцію. Обмін має регулюватися органами влади, провадячися в натурі. В процесі будування комуністичного ладу торговельні підприємства підпадають конфіскації і націоналізації (удержавленню). В один день 22. VII. 1918. в Москві запечатуються всі мануфактурні склепи та магазини, а 23. VII. 1918. з'являється декрет про націоналізацію текстилі (тканини) і вслід за тим постанова ВСНХ про націоналізацію цього роду торгівлі. На листопад 1918 таких постанов ВСНХ було вже коло 900. А декрет Совіту Народніх Комісарів, чи скорочено „Совнаркому“, з дня 21 листопаду 1918 „Об организация снабжения населения всеми продуктами и предметами личного потребления и домашнего хозяйства в целях замены частного торгового аппарата“ юридично приніс

повну заборону всякої торговельної діяльності й скасування вільного ринку на всіх теренах СРСР. В доповнення щойно згаданого декрету, ВСНХ видає 21. XI. 1918. наказ „О государственной монополии на торговлю некоторыми продуктами“ і від цього часу встановлялася плянова система, за котрої всі функції торгівлі цілковито перебирала на себе держава. Комуністична влада перейняла на себе безприкладне в історії людства завдання задоволення в натурі основних потреб сто сорока мільонів населення. Історія не знає прикладів такого смілого розмаху; найбільший з аналогічних витворів — держава Єзуїтів в Парагваї, порівнюючи, була дитячою іграшкою і при тій в умовах цілком хліборобсько-натурального господарства. Дотодішня соціалістична література, давши блискучу неґацію торгівлі, ніколи не займалася позитивною стороною, проблемою заміни ринку і торгівлі єдиним пляном постачання. Хіба „воєнний собіядізм“ (Kriegssozialismus) міг дати де-які, хоч і далеко невистарчаючі вказівки. Безсумнівно його дух витає в державнім постачанні (на рік 1920 ий 35 мільонів душ, не числячи армії), в хлібній монополії, розпочатій року 1917-го, також і в „продразверстке,“ ідея якої й перша спроба примінення — в формі харчево-реквізіційних методів — належить ще царському міністрові Ріттіху і т. д. Село, яке ще мало що давати, було потрібне большевицькій владі а одначе з ним товарообмінних операцій їй ніколи не вдалося як слід налагодити. Які були назбирані конфіскацями убогі рештки краму — товарообмінний фонд — направлялися на села; але вони попадали до рук „деревенской бедноты,“ в той період опори влади на селі, яка помагала „виколачивать“ хліб у середняка і заможного селянина. Останні, у відношенні до товарозабезпечення, полишені були власній долі, а хліб у них забирався примусово. Скрахування ідеї загального постачання перш усього показалося на селі. В місті панувало державне розподілення індустриальних і сільсько-господарських продуктів по класовій ознаці. В ньому влада почувала себе ліпше; міське населення через одне тільки державне постачання опинилося цілком в її руках і тому стало тікати на села, місто вимирало, країна деурбанізувалася. В цей період кожний вільний торговельний виступ, кожна спроба торгувати кваліфікувалася, яко злісна спекуляція, що ставилася в один ряд з контр-революцією й саботажом, за які карано смертю. Не дивлячися на це, всеж в урегульованій автогенній системі полишається поважний прорив. Селянин, не перестаючи бути фактично автономним в своїй господарській діяльності, в меншій мірі, але так само ремісник-кустар і, зрештою, дрібний торговець, зосібна „мішочник“ — ось та трійця, що під санкцією смертної кари, наперекір регульованій совітській системі і як її доповнення, виношує на своїх плечах стихійний, нерегульований всенародній обмін. Дуалізм регульованого і стихійного моментів в економії СРСР цього періоду не перестає існувати, в тім числі й в царині торгівлі.

Запаси націоналізованих товарів державного „сектора“ розподілялися по картках задармо чи по фантастично низьких цінах. Те, що виписнуло з під конфіскації й удержавлення, лишалося по потайних приватних склепах і звідти виходило на живучий, але конспіративний, „вільний“ ринок: то був збут з під поли. Ринок деформується; ціни відриваються від витрат продукції, від затрат на нове витворення продукту: їх визначає гостра споживча потреба та тяжке, нечуване ризико продавця. Завмирання залізничного сполучення майже цілком ізолює від себе окремі райони. Ідею єдиного ринку підтримують тільки „мішочники,“ специфічний торговель-

ний витвір часу, „надзвичайної фізичної витримки, призи́рства до тифу і обстрілу, безмежного терпіння, сміливості, дотепності, вміння поводитися зі зброєю.“ Голодуючі городяни з білизною, оджею, машинами для шиття, фарфором і пр. річами простували на поклон насамперед за пудом сірого житнього борошна на село, перемагаючи смертельні загрози замерзання, тифу, подорожного бандітизму і не знаючих пощади урядових „заградительних“ залог по залізничних станціях.

Еквіваленти товарообміну були вигідними для продуцентів споживчих продуктів, особливо жита. По всьому європейському СРСР за пуд жита давалося пересічно пудів:

в р. 1913	лену 0,04	шерсти 0,05	шкіри 0,06
в р. 1920	» 4,10	» 0,19	» 3,30

Як бачимо, у відношенні до пуда жита інші товари різко впали в ціні. Через це в сільсько-господарських культурах запановує, як найбільш вигідна, сійба жита, поширюючися в своїй площі за рахунок пшениці, цукрового буряку, промислових рослин. В перші два періода існування большевицького режиму тільки селянство мало задовольняючий споживчий рівень, незалежнисья від міста та ставляючи опір владі.

Доповнення хлібної монополії „продразверсткою“ означало вимогу для села віддати совітським апровізаційним органам все, що перевищувало згори призначені селянству убогі норми споживання. „Продразверстка“ означала оповіщення війни селу. В містах організували величезну „продармію“, озброєну артилерією, броневими автами та кулеметами, що робили наїзди на села за збором „данини.“ На самих селах для тоїж цілі організується й озброюється місцева біднота — „комбеди“ в Московщині, „комнезами“ — на Україні. Зайвий пуд борошна селянство зпочатку ховає на горищах, в землю, в яри, гаї; а знайдене, відкрите продармією не завжди віддає без опору. Найбільш активний опір ставило українське селянство. В селі забирали „лишки“ на міські авта часто під рятунковий вічевий дзвін селянства й тарахкотіння кулеметів продзалога, під загрози пожеж і стогін пораних. Опір топився в крові і кількість одержуваної продразверстки з року на рік зростала¹⁾: без України було заготовлено в році 1918/19 — 108 міл. пудів хліба, в 1919/20 — 212,5, в 1920/21 — 284, а опріч того ще картопля, мясо, яйця, лен то що. Коли на рік 1920-ий зясувалася майже повна фізична перемога радянської влади над селом, тоді селянство береться до иншого, пасивного способу опору: до засівів такої лише площі, щоби врожаю вистарчало тільки для самого села. Посівна площа почала катастрофічно скорочуватися. Видний большевицький статистик п. Хрящова вважає, що на рік 1920 загальне скорочення сійби пересічно по СРСР сягло 38%. Величезна аграрна країна позбавляється харчевих запасів через пасивний опір селян з одного, і продзалога — з другого боку. Що голод року 1921 був викликаний самим неврожаєм — невірно. Перші відомости про голод надходили вже в травні року 1921, бо весь хліб на південнім сході „продотряды“ повідіймали „під

¹⁾ „Внутренняя торговля за 10 лет“, вид. Наркомторга, Мос. 1928, ст. 34.

віник." Ленін зрозумів все значіння скорочення сівби — цієї страшної останньої загрози з боку селянства і здав позицію.

15 березня року 1921 на зїзді компартії Ленін проголосив нову економічну політику, скорочено „Неп“ — початок третього періоду большевицької влади. Основною ідеєю Неп-а було відновлення нормального товарообороту між містом і селом, створення, по виразу Леніна, „смички“ між селянином і робітником. Для того через шість днів, 21 березня, видано декрет Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету „О замене продовольственной и сырьевой разверстки,“ яким кладеться початок розкріпощення торгівлі — перший смертельний удар по комуністичному будівництву, удар завдячений селянству. Силою цього декрету, по виповненні селянами призначеного податку, „продналогу,“ той хліб, що у них ще zostався, полишався їм в їх повне розпорядження, для легального обміну на ринках і базарах. Узаконення обміну — державного, кооперативного і приватного — потягло за собою відновлення органів торгівлі: 29. XII. 1921 відновлюються знищені біржі; 28. VI. 1922 дозволено заборонені ярмарки; 9. V. 1922 покликано до життя в дусі соціалізму спеціфичну комісію для внутрішньої торгівлі, для фактичного регулювання ринку. На кінець року 1920, що є найнищою точкою господарського занепаду, радянська індустріальна продукція складала коло 15—17% довоєнного рівня; зрозуміло, що зі зменшенням подачі фабрикатів, різко падало і їх пряме та посереднє споживання. Задоволення потреб армії стояло на першому плані, далі йшли міста, а на останнім місці що до одержання фабрикатів стояло селянство. В головнім воно було полишене власному виробничому „універсалізму,“ чи задовольнялося кустарництвом. З Неп-ом новоорганізовані державні органи торгівлі, щоб здобути державі засоби, безпосередньо чи за допомогою удержавленої кооперації, кидають на ринок останні дореволюційні запаси краму. На село відпущено здебільшого те, що йому не було потрібне: жіночі корсети, мужеські циліндри, пудру, одекольни... Уцілівші приватні торговці, воскресши з небуття, не зразу повірили, що нова торговельна політика проголошена „всерьоз і надовго,“ якийсь час вони вичікували й лише в першій чверті року 1922 починають появлятися на ринкові й то з обережності тільки в обсягу моментального обороту, зоби на випадок переміни в торговельній політиці можна було раптом зліквідуватися. З конспіративних склепів приватних купців вийшла значна кількість паперової тканини; приватний купець пішов в тютюнові крамниці, хлібопекарні, менше в млини. Не дивлячися на березневий (1922) клич Леніна, що кожний комуніст повинен „вчитися торгувати,“ як і треба було сподіватися, держ. торгівля й удержавлена кооперація торгували кепсько. Аж до р. 1928 в радянській пресі можна зустрінути подекуди признання, що приватна промисловість і торгівля працюють ліпше та дешевше, ніж державно-кооперативна. Незацікавленність персоналу держ. торгівлі і тут, як у націоналізованім виробництві, остається болючим місцем етагізму. Розірваний в двох попередніх добах большевицького правління ринок, з де-яким розкріпощенням господарської самодіяльності, починає з початком року 1922 знова зростатися в напрямку єдності, хоч все ще про загальну конюнктуру народного господарства ССРСР не доводиться говорити: формування цін не перестає шкандибати. Колишня собівартість товару або була забута, або стала не до вжитку; нової ще не могли вирахувати. Місто охоче продавало товари по цінах в залежності від міри потреби в грошах. Село охоче купувало, маючи платездібність в розмірі всієї рештки врожаю після від-

рахування продподатку і потреб власного споживання. Слабій подачі товарів протистав сильний платездібний попит. Зрозуміло, коли по раз перший за революції діаграмна крива ціни пуда борошна стала поволі опускатися, а крива ціни аршину ситцю, що після Неп'ї почав відніматися популярність у борошна, стала геть прудкіше підійматися, йдучи на зустріч першій. Існуюча перед тим диспропорція цін на користь сільського господарства і на некористь промисловости зменшувалася, доки 11. вересня 1922 обидві криві не зійшлися на точці довоєнного товарового індексу, в довоєнних співвідношеннях. Це викликало у совітських діячів одушевлені похвали для Неп'ї — одначе передчасно. Збігшись, криві продовжували бігти в тих же напрямках, розчиняючи так зв. „ножиці“ цін.

Але перш чим перейти до них покажемо донеповський розмір унезалежнення села від міста, міру його повороту а з тим і цілого народного господарства до натуральности та самовистарчальности й про нове втягування в обмін з початком Неп'ї. Споживання населенням СССР виробів промисловости, по підрахунках П. Попова¹⁾, виказало, в 1912 р. суму 2.338 міл. зол. рублів, або 100%, в 1920 р. — 367 або 13·4%, тоб-то зменшилося в 7·5 раз, а в 1921 р. — 399·1 або 14·5%. Як саме понизилося споживання на душу головніших товарів в 1921-22 р. в порівнанні з довоєнним, покаже ось яке обчислення проф М. Боголепова²⁾:

Роки	Цукор	Сіль	Сірники короб.	Ситець аршин	Чавун фунтів
	фунти				
До війни	20	33	25	22	72
В 1921/22 р.	2·3	13.1	5·7	3·8	3·2
У % %	11·5	39·7	22·8	15·2	4·4

Тоб-то в перший рік Неп'ї напр., замість 20 фунт. цукру на душу за рік населення споживало тільки 2·3 фунти, або 11·5% довоєнного ітд.

Згідно з бюджетово-експедиційним дослідом проф. Літошенка по девяти губерніях³⁾ — а) господорське споживання до війни дорівнювало 3·54 зол. рубл. на душу, в році 1920-21 спало до 1 р. 30 к., а в році 1921-22 до 0·94 руб.; б) особисте споживання — до війни дорівнювало 17·77 зол. рубл., в р. 1920-21 до 2 р. 11 коп., а в році 1921-22 піднялося до 4·00 рубл. За його даними обидві групи споживання з довоєнних 21 рубл. 31 зол. коп. на душу в період комуністичного будівництва впали до 3·41. В особистім споживанні найзначніший спад позначився в набуванні одежі, взуття, мануфактури та галантерії: з 9·31 до 0·74;

¹⁾ „На новых путях.“ вип. III. вид. СТО, 1923.

²⁾ „Народное хозяйство СССР.“ т. IV., стор. 7.

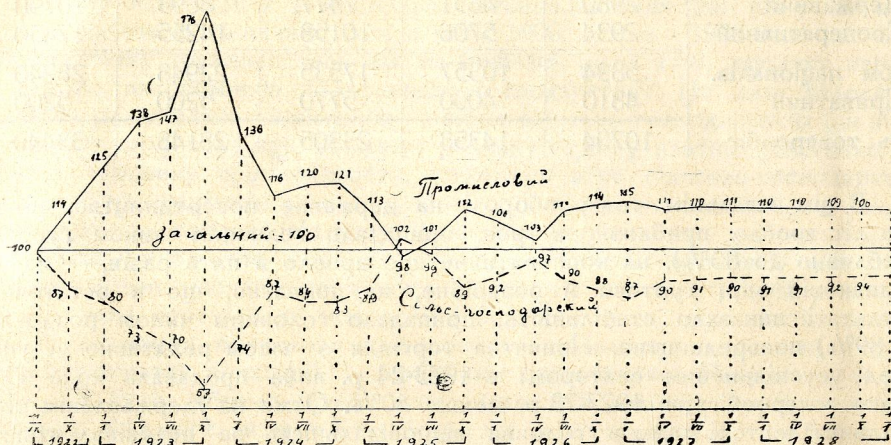
³⁾ „Вестник Пром. Торг. и Транспорта“ за березень місяць року 1923.

в господарським — сільсько-господарського реманенту: — з 1'39 кр. до 0'15 рубл. З часу „Неп“и починає збільшуватися на селі ужиток продуктів оброблюючої промисловости. Риночність селянського господарства стала зростати, з величезними зусиллями перемагаючи досить стійну привязаність селянства до натурального задоволення низки потреб власного господарства. Ринкові прийшлося наново розбивати самовистарчальність селянського господарства. За час від проголошення „Неп“и до „ножиць“ за один аршин ситцю давалося: на початку травня року 1922 — 1'68 фунт. борошна і в вересні року 1922 — 6'5 до 7'4 фунтів; за пару чобіт 3'5 пуда і 16 пудів, за фунт мила 3'2 фунт борошна і 9'75. В золотих копійках ціна одного аршина ситцю стояла 1 травня 13'4 к., а 1 вересня — 34'3. Так в цей час ціни на сільсько-господарські продукти спадали, а на фабрикати йшли до гори, доки не зійшлися, як сказано 11 вересня на довоєнних співвідношеннях.

Не зупинившись на цій точці, ціни на сільсько-господарські продукти після врожаю року 1922 продовжували йти вниз, а ціни на фабрично заводські, встановлювані спочатку окремими радянськими трестами, синдикатами та кооперативами, використавши на свою річ добру конюнктуру, підносилися в гору; темп розходження кривих прискорювався. На 1. X. 1923. розходження цін осягло максимуму: ціни продуктів сільсько-господарських були на 11'2% нищі довоєнних, а промислові в 2'76 рази вищі; рівень промислових цін перевищував рівень сільсько-господарських з 3'10 проти довоєнного співвідношення. За один сотнар жита можна було одержати еквівалент¹⁾ 4'15 метр. ситцю (до війни 23'72), 3'03 кг. цукру-піску (14'6), 38'08 кг. соли (165'8), 5'63 кг. масла соняшникового (12'6), 1'25 кг. махорки (6'52), 17'7 кг. гасу (нафти) (41'53), 4'72 кг. цвяхів (24'36), 13'48 пачок сірників (44'6), тоб-то відносно основних пром. товарів хліб упав в ціні від 3 до 6 раз. За такого співвідношення цін індустріальних і сільсько-господарських продуктів селянство не в силі було купувати промислові вироби, воно їх бойкотувало, їм залишалося лежати в склепах. настала загальна криза в „соціалістичній державі.“ То є парадокс, що кризи можуть бути за плянового господарства, але факт; на 1926-27 припала депресія, а часткові кризи в СРСР, повторюються часто; взагалі, соціалізм в широкому змислі слова, усуваючи багатько болячок, все-ж остаточно не виключає криз, як те категорично приймають ті, хто тільки вірує в соціалістичні концепції, але науково-економічно їх не студіює... Розходження діаграмних кривих, таким чином, говорило про велику диспропорцію, нееквівалентність цін, на цей раз на річ промислових товарів, означаючи собою не „смичку“, а розрив міста і села, робітника і селянина, індустрії й сільського господарства. Шукаючи виходу з кризи, що поставила питання регулювання цін більш актуально, в уряді заходилися знижувати ціни на вироби удержавленої індустрії, а ціни на вироби сільського господарства з осені 1924 року, завдяки не зовсім доброму врожаю, стали підніматися наперекір владі (ліміти), і весною 1925 року „ножиці“ замкнулися, але від кінця літа знова стали розчинятися; на 1. IV. 1926 р. „ножиці“ значно зблизилися, але скоро ще дуже розійшлися. Ось графічний вираз тих дуже спопуляризованих всесоюзних цінових ножиць (після гуртового індексу ЦСУ, б. Госплана, відношення групових

¹⁾ „Внутр. торгівля СРСР. за 10 лет,“ ст. 77.

промислових і сільсько-господарських індексів до довоєнного загального товарового індексу, що дорівнюється 100):

На 1. I. 1927 р. відношення індексу цін індустриального до індексу цін сільсько-господарського виробництва, „пашека ножиць“ вносить (114:83) 1:32. Однак, розмір справжнього визиску села значно більший. Справа в тім, що для нашого висновку правильніше було б порівнювати заготовчі хлібні ціни ісо село не з гуртовими цінами фабричних продуктів, як бралось в данім разі, а з роздрібними цінами на фабрикати по селах. На жаль роздрібних індексів сільських взагалі не існує, і тому вирахувати дійсний розмір визиску села не є можливо. Часткова публікація в „Контрольных цифрах“ Госплана на 1926-27 р. індексу роздрібних цін на фабрикати на селі дала підставу проф. Кону¹⁾ підняти скромне відношення 1:32, що найменше до 2. Тоб-то подорожання промислових товарів для села виявлялося на 1. I. 1927 р. більше як у два рази значніше, ніж збільшення цін, які одержує село від держави за свої сільсько-господарські продукти. Протягом 1928 р. обмінні еквіваленти були такі, що селянин одержував за хліб тільки трохи більше половини того, що він одержував до війни. Виказуване співвідношення цін, виявляючи нееквівалентність обміну, є виразно втратне для сільського господарства. В протилежність до перших двох періодів існування радянської влади, на цей раз місто і пануюче в ньому державне господарство систематично стали визискувати село і приватно-селянське господарство. Державна промисловість своїми цінами (ножицями), стала стригти селянство і тим харчуватися.

Починаючи з року 1923-24²⁾, маємо слідуєчі підсумки цілого торговельно-посередницького обігу для СССР³⁾:

¹⁾ „Русский Экономический Сборник“, IX. 1927, Прага, стор. 82-83.

²⁾ Ходить про так зв. господарський рік з 1 жовтня по 30 вересня.

³⁾ Перші 4 стовці взяті з вже цитованого джерела „Внутрішня торгівля СССР. за 10 літ“, ст. 41; останній до кн.: Б. Гухман і Громан „Основные вопросы экономики СССР“, 1928, таб. 6-32; як ті так і другі відомості треба уважати приблизними.

	1923-4	1924-5	1925-6	1926-7	1927-8
	В мільйонах червоних рублів.				
1. Державний	2960	4651	7377	8693	10790
2. Кооперативний	2934	5706	10158	14255	17450
Разом націоналіз.	5894	10357	17535	22948	28240
3. Приватний	4810	4000	5770	5200	5200
Весь товарообіг	10704	14358	23305	28148	33440

В цім загальнім товарообороті на державне посередництво, що за п'ять літ зросло приблизно в триє, припадало головним чином гуртове (приблизно до 80%), на кооперативне, що зросло в п'ять разів, — майже в однаковій мірі гуртове й роздрібне, на приватне, що в остаточнім результаті виказало стабільність, припадало головним чином роздрібне (на 89%) посередництво. Приватна торгівля з часом релятивно уступає перед усупільненим сектором: в 1923-24 р. вона продавала коло 45% всього товарообігу, в 1927-28 р. менше 30%. Отже на удержавленім торговельнім секторі лежить головна відповідальність за нееквівалентність цін і надмірне збільшування їх на індустріяльні вироби.

З часом, за десять років існування радянського режиму, та нееквівалентність для СРСР. еволюціонувала і була в приватній торгівлі (що лише на 10-13% брала більше, ніж при державному і кооперативному посередництві), пересічно такою, що за один сотнар жита по заготовчих цінах можна було одержати:

Товарів:	За 1909—13 в осені	1923—4 липень — грудень	1924 — 5 липень — грудень	1925 — 6 липень — грудень	1926 — 7 липень — грудень
ситцю метрів	23·72	3·09	7·74	10·19	7·79
цукру-піску кг.	14·06	2·24	5·72	8·36	6·07
соли кг.	165·08	22·44	55·44	80·43	64·44
масла соняшн. кг.	12·06	4·16	7·81	8·68	7·10
махорки кг.	6·52	0·92	2·99	4·24	3·06
нафти (гасу) кг.	41·53	12·60	32·51	45·03	34·27
мила кг.	16·17	3·83	7·64	11·71	8·10
цвяхів кг.	24·36	3·48	8·67	13·40	10·40
сірників пачок	44·60	9·97	21·40	34·77	27·86

„Хоч за останні чотири роки маються значні досягнення, каже, наводячи цю табелю большевицький автор Клушанцев, — але в порівнанні з довоєнним часом еквіваленти все ще не досить високі для сільсько-господарських товарів¹⁾.“

Наведені дані нееквівалентности в обміні будуть ще більше вражають, коли взяти головний предмет селянського прохарчування й збуту — жито і головний предмет селянського промислового споживання й купівлі — ситець. Чому так сталося?

¹⁾ Таж „Внутр. Торговля...“, ст. 112; див. також ст. 282 і інші.

Чому відставання рівня сільсько-господарських цін від рівня індустріальних стало хронічним, хоч з року 1900 до року 1913 весь час було навпаки, чому тримався весь час на низьких цінах хліб, продукт нерегульованого автономного селянського господарства? Це диктувалося загальною радянською економікою: знижка сільсько-господарських цін підіймає купну силу червінця, збільшує реальну зарібну платню робітника, дає дешеву сировину промисловості, полегшує збут сільсько-господарської продукції на зовнішнім ринку і робить цей збут зисковим. Цим завданням служило, особливо від року 1924—25, регулювання хлібного ринку. Зовнішній ринок для окремих господарств був зачинений цілковито, експорт монополізовано державою; лишався тільки внутрішній ринок, на якому також стреміли до монополії і безпосереднього регулювання хлібних цін. Регулювання плянового хлібообороту провадилося збиранням продподатку (податку в натурі) і державним постачанням. Наприклад, в році 1922—23 було зібрано продподатку коло 415 мільонів житніх одиниць, значно більше, ніж потребували міста, армія, робітники. Лишки продподаткового хліба викидалися дешево насамперед на столичні ринки. В грудні року 1922 столичні ціни на хліб були нищі, ніж повітові ціни й пересічні ціни по цілому СРСР. Так формовані низькі столичні ціни впливали на зниження цін в цілому Союзі, систематично обезцінюючи продукцію сільського господарства. На місце продподатку заведено в році 1824—25 сталих основних заготовщиків (скупщиків), протиселянський „єдиний фронт“ покупців, що має не допустити підвищення цін на хліб в часі заготовок. Одночасно під час заготовок, на осінь, всім тягарем налягає на селян податкова шруба, яка примушує селянство збувати хліб за безцінь. В той же бік діє обмежування приватного довозу на транспорт; зокрема до боротьби проти збуту селянських продуктів стає політика залізничних тарифів. Після того, як Москва була забезпечена хлібом, починається приблизно з листопада 1922 різке підняття перевізних хлібних тарифів. Коли вартість зерна і тарифи перевели на тверді золоті копійки, то по тарифних ставках на 15. I. 1923, кошти довозу зерна в порівнянні з 1913 р. збільшилися: для віддалення 500 верст на 60'08%, для 750 верст на 42'01%, для 1.000 верст на 21'65%. В цілім ряді випадків залізнична тарифа, напр. на кінець травня року 1923, дорівнювалася всій ріжниці в хлібних цінах між столицями й ссипними пунктами, тоб-то для збуту хліба треба було або піти на знижку ссипних цін, що платилися селянину, на весь розмір тарифи, або залишитися без такого збуту. Тому, що на таку редукцію супроти місцевих цін не можна було згодитися, то в суті річі залізничні тарифи на хліби стали заборончими, викликавши, як вже згадано, успішну конкуренцію возового транспорту. Утруднюючи тарифними заходами збут сільсько-господарських продуктів, уряд одночасно протегував збут фабрикатів. Відношення коштів перевозу до ціни ситцю за віддалення 250 верст сягало в Москві у відсотках: в 1913. році 8'75%, а по тарифі 20. січня 1923 р. тільки 2'5%. Підкреслене протекційне відношення до індустріальних виробів не торкається однак хліборобського знаряддя. Починаючи від року 1923—24 структура селянських бюджетів перебудовується в напрямі збільшених видатків на основний капітал коштом особистого споживання. В той же час залізничні тарифи на перевіз машин і знаряддя, так важливих у відбудові селянського господарства, залишилися вищі від довоєнних. Яка послідовна антиселянська тарифна політика!

Поруч з посереднім, властиво вже від проголошення Неп-а, почалося й пряме регулювання в різноманітні способи заготовчих і збутових цін на сільсько-господарські продукти. Найбільшого розвитку воно досягає в 1924—25 р., коли в інтересі міста і на шкоду села, цінові еквіваленти стають незадовольняючими для села. Тому, що в цінах реалізується радість і горе господарюючого субєкта, не вигідність їх продовжує впливати на знижку (аж до повної нівеліровки) зисків селянської маси та загальмовує темпо нагромадження (капіталів), без якого не може бути поступу. Хоч надто високі хлібні ціни з народньо-господарського погляду є небажані, тягнучи за собою низку відємних наслідків і зосібна подорожіння виробів індустрії, то й низькі, особливо штучно-дешеві хлібні ціни, є не менш шкідливі, бо знижують людський життєвий рівень мільйонів селянства і підривають його купну силу. Підраховано, що пензенський*) селянин до війни купував на 20 зол. рубл. промислових виробів на душу, а в р. 1921—22 тільки за 1 руб. 96 коп.; вологодський*) купував за 23·3 зол. рубл., а став купувати лише за 6 рубл. 31 коп., костромський*) за 48·8 і 7·57 і т. д. Загалом селянство стало купувати в чотири рази менше. Завдяки цьому приходиться до того, що при індустріяльній недопродукції виступає криза перепродукції і брак збуту для промислових товарів.

А чому тримано на вищій (проти довоєнного) рівні ціни фабрикатів, що вироблялися вже на удержавлених фабриках? Насамперед тому, що, як вже зазначалося, вищого рівня цін вимагають вищі (проти довоєнних) кошти виробництва. Ось скільки фунтів борошна (муки) платилося пересічно в ССРСР на місцях виробництва за одиницю нищенаведених товарів (ціни гуртові)¹⁾:

Товари	1913	1. X. 1921	1. X. 1922	1. X. 1923
Цукор рафін., фунт	6,3	8,6	18,3	23,0
Сіль, фунт	0,4	0,8	0,7	2,3
Чоботи, пара	221,9	114,8	234,4	637,5
Ситець, аршин (ситець = перкаль)	5,5	5,3	9,4	30,3
Сукно, аршин	94,8	38,5	122,0	497,0
Нафта (газ), фунт	1,9	1,5	0,4	3,8
Мило, фунт	4,9	3,7	6,0	12,3
Тютюн, фунт	49,9	8,6	20,8	164,2
Сірники, коробка	0,4	0,3	0,2	1,3

На перше листопада 1923 за радянської організації самого виробництва з його кризами недопродукції²⁾, подорожання цукру проти довоєнної ціни з 6,3 до 23 за фунт, було більш, як в 3½ рази, соли — майже в шість раз, чобіт майже втриє, ситець в 5½ раз і т. д.

І після року 1923, радянська організація націоналізованого індустріального виробництва не була здібна „нормально-дешево“ виробляти товари „нормально-доброї“ якості. До підвищення рівня цін фабрикатів, як

*) Місто Пенза на Московщині; Вологда там-же; Кострома там-же.

1) С. Шерман. „Спор о ценах России“, кн. III. „Економ. Вестник“, Берлін 1924.

2) Індустріальна недопродукція зменшує еквівалент за сільсько-господарське виробництво аж до кризи сільсько-господарського збуту; село не хоче збувати за безцінь свої товари і у нього відпадає охота не тільки поширювати, але й удержувати існуючий розмір своєї продукції.

раніш ми показали, веде об'єктивна обставина — кепська організація самого виробництва, і суб'єктивна — низька продукційність праці за високої її оплати. До того ж приводять накидки підприємства на власні кошти. Одні з цих останніх залежать від підприємства, другі, звичайно більші, приписуються владою¹⁾, як обов'язковий посередній податок на: доми відпочинку, утримання заводських комітетів, комсомольського клубу, оплату днів виходу на маніфестації та демонстрації, шефство над військовими частинами, комунальні послуги, утримання вищих технічних шкіл, утримання непрацюючих заводів, обов'язкові пожертви і т. д.

В ціну фабричного виробу, таким чином, включено побори на бюджет радянських установ, інституцій, закладів. Все це є можливе при монопольному безконкурентційному становищі державного виробництва і за влади, що не турбується про споживачів, між якими найзначнішим по чисельності є селянство. Щоби не було конкуренції індустріальних підприємств, щоби ліпше працюючі і, значить, маючі нишу собівартість підприємства не давили на знижку цін подачею селянам виробів по нижчих цінах, об'єднано їх в 1922. році, в цілях головним чином збуту, в синдикати. На рік 1928 всі головніші галузі індустрії об'єднано в 15 синдикатів та два трести, що обіймали на той же рік 88% індустрії Союзу. По своїх завданнях ці синдикати й трести, на відміну від капіталістичних, є установами універсального характеру; вони є й продуценти, „і доставці товарів, і органи збуту виробів, і фінансуючі установи, і органи нормування праці, і організації праці“ (Гольдман). Вони можуть кошти виробництва безкарно побільшувати непродукційними накладними видатками, щоб, як податок, перекласти їх на плечі покупця. Але на накладних видатках, начислюваних синдикатами та трестами на фабрики, ще справа для покупця далеко не кінчається.

З фабрики виріб простує до споживача, на село, облипаючи додатковими накидками, а саме коштами транспорту, утримання етату державної й кооперативної торгівлі і т. д.

„Коли радянське господарство“ — слушно каже проф. С. Кон (Экон. Ж. N 10 170. 1927) — „не вміє продукувати нормально дешевих товарів нормальної якості, то воно не вміє забезпечити й нормально дешевої доставки їх до споживача“ (Рус. Экон. Сб. під ред. Прокоповича т. IX). Пересічний розмір торговельних накидок від фабрики до деталіста на промислові вироби втричі перевищує розмір довоєнних накидок (див. індекс „оптоворознічних ножниць“, Торг. Пром. Газета, 14. I. 1927): до війни вони виносили 20—25%, на 1. I. 1926 від 65 до 72%. Державна й кооперативна торгівля, як вище зазначено, роблять накидки лише на 10—13%, менше від приватної торгівлі, яка, обтяжена навіть вищими податками, терпить ще й від півпримусових оплат, платить дорожче за помешкання й взагалі терпить владою тільки, як необхідне зло. Зниження торговельних накидок оповіщене було в році 1925 черговим „ударним“ фронтом, але ця кампанія була найбільш невдалою з усіх. Дня 2. VII. 1925. дано було розпорядження протягом місяця знизити на 10% ціни за невистарчаючі товари в державній й кооперативній торгівлі. Однак воно не було здійснене через опір урядового торговельного апарату²⁾.

В той же бік шрубування цін діє брак потрібних товарів³⁾. В дода-

¹⁾ Збірник „На новых путях“, т. IV. праця А. Соколовського.

²⁾ „На аграрном фронте“, N. 3, 1927, стаття Львова.

³⁾ З приводу цього з'явилося багато анекдотів. В одному з них, селянка, повернувши з Москви, розповідає, що вона побувала і в кооперативі:... »І чого тільки в тій

ток, від початку 1923 р. до послуг промисловости поставлена тверда валюта, червінець; селові ж залишено „совзнак“, котрого швидкий спад так само гнав ціни вгору, діючи як специфічний податок на село. Про це далі.

Отже в головнім ми маємо уявлення про те, чому підтримується високий рівень цін на фабрикати, а низький на сільсько-господарські продукти, з чого повстали цінові ножиці, знаряддя визиску селянства.

Під формою монополії зовнішньої й внутрішньої торгівлі проводиться в СРСР господарська диктатура; монополюю-організована велика промисловість систематично визискує сільське господарство; можна сказати, веде паразитарне існування за рахунок останнього. Поліпшування оплат праці урядовця і робітника робило з нього тихого співучасника в розділі вивласнених у селянства матеріяльних цінностей. Витягування ж з сільського господарства максимум його засобів обезкровлювало його, гальмувало підйом його продукційности, а підривом купної здібности посередньо било і по націоналізованій промисловости в формі кризи збуту.

Показуючи на XII. з'їзді компартії роззявлені пащеки ножиць, Троцький звернув увагу присутніх на те, що всі завоювання радянської влади та й сама влада будуть роздавлені, як що отвір тих нижиць не зімкнеться. Коли ж однак, весною, року 1925. відбулася „смичка“ ножиць хоч і не надовго, то радянські діячі побоювалися, щоб часом село не почало стригти місто. Для радянської влади є властивим завжди борсатися в протиріччях — між необхідністю нагромадження капіталів (в тім числі й селянством) з одного боку, і небезпекою повстання більших багатств та заможних груп з другого. Мені прийшлося раніш висловити думку, що не голодний селянин, а нагодований є більш здібний до революційних протестів. В 1928 р. в комуністичній пресі зустрілися признання, що за три врожайних роки село розбагатіло і виросло та веде „атаку“ на совітську політику хлібних цін. „Одне, мовляв, діло — село голодне, друге — обросле салцем товарового і грошового нагромадження.“ З літа 1925 ножиці, як сказано, появилися знову, все з тим же невігідним для селянства співвідношенням цін між продуктами націоналізованого господарства і сільського господарства. І до нині, завдяки незамкненому отвору ножиць (дивися діаграму ¹⁾) відбувається часом драматична боротьба між селянином, який не хоче віддати свого хліба за безцінь, та державними закупочними організаціями, які від 1927 р. монополізували увесь закуп хліба, і які хочуть взяти хліб як найдешевше, щоб вийти з „кризи, що болюче вдарила б по важніших галузях народнього господарства“ (Наркомторг Микоян, „Правда“, 12. II. 1928). Завдання відбирання засобів від селян на потреби держави й радянської промисловости, переливання крові з здорового організму в хорий, покладено на органи торгівлі. Однак в минулому 1928 господарському році довелося уживати на хлібному фронті крайніх заходів: а) кинуту на „куркуля“ партійний апарат, б) віддано під контроль комуністів хлібозаготівлі, в) примусово витягувано з села грошеві лишки, г) широко вживано арт. 107 карного кодексу (який карає підвищення цін шляхом скупку, приховання чи неподання на ринок товарів), д) пущено в рух „заградительні“ відділи, що мали перешкаджати перевозу хліба на вільну продаж, е) переслідування міліцією селян за те,

кооперативі, каже вона, не має!... І цукру... не має, і чаю... не має, і ситцю... не має.. Лишень сірнички є, та й то на двадцять штук запалюється тільки один..

¹⁾ В ч. 3 „Кооп. Республики“ за 6. р. на ст. 142.

що без патентів вивозять хліб на базар, як і звичайні торговці, е) продаж хліба в приватні руки й по приватній ціні прирівнювано до спекуляції, ж) привертаючи часи комнезаможників, притягнуто було до боротьби з куркулем сільську голоту, яка помагала викривати лишки й якій за це від сконфіскованого хліба віддавано 25% „позику“, і т. д., і т. д. Український комісар юстиції Порайко („Правда“, 15. II. 1928) хвалиться, що рішучі репресії дали добрі наслідки. Але другий наскок, в квітні – травні дав „провал“. Крім того позначилося де-яке скорочення весняних засівів. В липні Риков заявляє про наявність хлібної кризи. Справді в містах з'явилися черги, „хвости“ на хліб. В половині серпня в цілїм ряді міст, в тім числі і в Москві, повна відсутність білого хліба. Зроблена закупка хліба на американському ринкові не є виходом з катастрофи. Предмети першої потреби стали об'єктом спекуляції. В такий пролетарський цитаделі, як Ленінград, на листопад 1928 р. дров не вистарчає, хліб — такий Ersatz, що добра свиня його не їстиме; до нього домішувалися „заїржавілі“ оселедці, півсмердючий сазан і судак та ще й картопля з льняним олієм. З січня 1929 р. в більших містах і промислових осередках цілого Союзу, відроджуючи добу воєнного комунізму, впроваджено хлібні картки („заборных книжкі“¹⁾); в цілій низці міст в той спосіб хліб видають тільки комуністам.

Пишуть, що в 1928 зібрано хліба тільки на 4 мільона менше як в 1927, а саме — 698,8 мільонів пудів. Коли це правда, то чим зясувати голод підчас врожаю? Не згадуємо вже про Степову Україну, де по офіційних даних голодує три мільона селян зза неврожаю. Але ж голод міських та індустріальних осередків? Тут приходить ся насамперед пригадати все те, що ми раніш писали про неvistарчальність транспорту. Врожайним був минулий рік для Сходу Союзу — на Сибіру, Уралі, Казакстані. Хліб там зібрано, але залізниці безсилі його підняти. І в більшості хліб лежить під голим небом. Там хліб гниє, а в містах голод. Знов повернули примари доби воєнного комунізму, відновилося „мішочництво.“ На східно-возький район набігає мішочників за борошном, як сарани; по річках транспортують хліб на човниках; возовим транспортом доставляють хліб з Тульської губернії до Москви, з Павлограду до голодного Мелітополя; з Таганрозької округи у вересні й жовтні густо тяглися „цілі валки селянських возів з хлібом: лиш зникне з овиду ланцюг однієї — як за хвилию показується голова другої. Валки перевалюють через кордон на Україну... на базари в Макієвку, Сталіно і в інші місця Донбасу“, де хліб коштував по 9 крб. за пуд, цеб-то багато дороше від офіційної ціни.

З тих чи інших причин криза на хлібнім „фронті“ в 1929 р. не переможена; вона впрочім є кризою всієї економічної політики большевицької влади з її ставкою на тяжку індустрію й пролетаріят, які по думці марксизму-ліннізму єдино гарантують можливість переходу до соціалізму. Активний та пасивний опір такого стихійного фактора, як 23 мільонів селянських господарств, загрожує кризою режиму. В рядах навіть „загартованих в минулих боях“ большевицьких партійців самої Москви зазначилися вагання: „ми, кажуть, переіндустріювалися“, „треба скоротити темпо індустріалізації“ й посибити темпо розвитку сільського господарства („Правда“, 20. X. 1928), бо воно деградує. В керуючих колах, одначе, це трактується, як „правий уклон“, близький до контр-революції... і „змичка“ продовжує виявлятися у катастрофальнім визискові сільського господарства і селянства.

¹⁾ В початку січня 1929 р. всесоюзн. староста (тоб-то президент) Калінін виступав серед робітників в Подільську (під Москвою) і робітники його питали: „Стоїть сам він в чергах („хвостах“), чи його жінка заступає?“.“

Зовнішній обмін і сільське господарство ССРСР.

З часу світової війни зовнішня торгівля б. Росії занепадає; по цінах 1913 року в 1913 р. експорт дав 1520 тис. руб., в 1915 р. — 274, зрештою, в 1917 р. — кінець війни й перший рік революції — 137 (9% від 1913 р.). З приходом до влади більшовики оповістили декретом з дня 22. IV. 1918. повну монополізацію і націоналізацію всієї зовнішньої торгівлі, а інтервенції і блокади на два роки перервали цілком зовнішній легальний обмін. Між численними наслідками цього явища зауважимо лише, що зосібна припинення закордонного збуту потягло за собою нечуваний спад внутрішніх цін і через те зниження продукції у вивозових галузях „всього“ господарства та перехід від товарності до натуральності й екстенсивності сільського господарства. Під кінець другого періоду большевицького режиму в 1920 році, потреба в довозі закордонних товарів і в збуті своїх надзвичайно загострилася; з другого боку відсутність ССРСР. на закордонних ринках негативно відбивалася й на цілім світовім господарстві. Ось чому після деякої гри в політичу невинність, під тисненням власних народньо господарських інтересів, закордонні держави починають виявляти охоту до включення большевицького ССРСР в міжнародний оборот, де семилітня відсутність країн б. Росії відчувалася не стільки в ролі продуцента, навіть доставця сирівців, скільки, гол. чин. в ролі споживача продуктів європейської індустрії. В наслідок того дня 10. I. 1920. постановою Верховної Ради Антанти була знята блокада ССРСР і з дозволу тоїж Ради в 1920 році підписують з ССРСР мирові договори (разом з торговельними), насамперед Естонія, Литва, Латвія, Фінляндія і Польща.

Перша з великих держав, що підписала на другий день оповіщення Неп'а,¹⁾ 16 березня 1921 року, торговельний договір з більшовиками, — Англія стремить до негайного використання можливостей радянського ринку для збуту своїх виробів, чи для розчищення їм доступу інших ринків шляхом направлення конкуренційних товарів на радянський ринок. Німеччина підписала торговельний договір з совітською владою 6 травня того ж 1921 року. Обтяжена контрибуцією, вона переслідувала ту ж політику, що й Англія, бажаючи повернути собі те становище імпортера і посередника, яке вона займала відносно б. Росії до світової війни. В 1926—1927 рр. вона цього таки досягла. Інші держави, які відмовлялися входити в офіційні зносини з рад. владою, не перешкаждали, однак, своїм громадянам приватно провадити торговельні зносини з ССРСР. І так поволі в міжнародних колах повстали пляни економічного опанування ССРСР, як

¹⁾ Неп оповіщено 15 III; на звязок між запровадженням його і підписанням торговельного договору з Англією було нами вказано в статті «Причини і розв. схід-євр. революції».

колонії. Господарська криза в Західній Європі мала полагодитися за рахунок злиденного ССРСР, — розуміється при рівночаснім недопущенні розвитку його продукційних сил в обсягу індустрії.

Поza тим чисто економічно-експортні можливості в часі виходу (1922—24 рр.) ССРСР на зовнішній ринок були не дуже сприяючі. Відсутність б. Росії, а потім ССРСР на міжнароднім ринкові протягом світової війни й революції компенсувалася усильним виробництвом і збутом других країн. Місце на світовому ринкові б. Росії й України не пустувало. Оскільки можливо його захопили конкуренти. В збуті сільсько-господарських продуктів, передовсім зернових, б. Росія займала до війни перше місце на світовім ринкові. А що сталося вже в 1919—20 р., показує слідуюча табеля пересічного річного чистого вивозу (вивозова надвишка) в міліонах квінталів¹⁾:

Країни	Пшениця		Інші зернові продукти		Всі зернові продукти	
	1909—13	1919—20	1909—13	1919—20	1909—13	1919—20
Росія	42,8	3,2	60,4	2,5	103,2	5,7
Румунія	14,4	0,2	15,6	8,4	30,0	8,6
Канада	24,5	46,5	0,1	4,2	24,4	50,7
С. Д. Америки	26,5	71,6	12,3	40,6	38,8	112,2
Аргентина	25,9	35,8	35,1	34,3	61,0	70,2
Австралія	13,5	25,3	0,5	0,2	13,0	25,5
Індія	13,8	0,2	38,7	18,6	52,5	18,8

Порівняймо з цим розвій за тойже час хлібних цін за пшеницю Winter Nr. 2. по даних збіжжєвої біржі в Чикаго:

1914 р. — 100, 1917 р. — 226, 1920 р. — 266, 1921 р. — 142, 1922 р. 121.

Виняткові риночні умови підчас світової війни і безпосередньо повоєнного трьохліття підняли хлібні ціни на світовому ринкові в 1917 р. в 2,26 раз, а в 1920 р. навіть у 2,66 раз вище від цін 1914 року. Зростання цін спонукало до розширення посівних площ в конкуруючих на збіжжєвому ринкові країнах: найбільше в Сполучених Державах — з 38,8 до 112,2 міл. квінт., потім в Канаді — з 24,4 на 50,7 і Австралії з 13,0 на 25,5 ітд. Вибуття із збіжжєвого світового ринку Східної Європи полишило на хвилю порожнечу, яку з дивовижною прудкістю заповнили три згадані держави. В 1924 році Канада стає першим в світі збіжжєвим експортером, досягаючи 40% світового вивозу і, що важніше, вона зуміла виплекати у себе такий рід твердої пшениці „маркіз“²⁾, яким досі пишався тільки Схід Європи. Це побільшило її конкуренційну здібність. По закінченні світової війни східно-європейське збіжжя й взагалі збут мусівби не лише витримувати конкуренцію інших експортуючих країн, але й наново відвойовувати позиції, втрачені в часі світової війни й перші роки боль-

¹⁾ Giorgio Mortara. Prospettive economiche, видання Миланського університету, 1924.

²⁾ Доцент В. М. Доманицький мені розповів, що в данім разі маємо до діла з перенесенням на канадський ґрунт українського гатунку пшениці, поміш з індійським. Ця помісь і стала т. зв. „маркіз“. До Сполучених Держав вивезено також українську пшеницю т. зв. „кубанку“. В деяких степах тої держави, а почасти й в Канаді (Альберта, Саскачеван) вона цілком запанувала, даючи т. зв. „макаронову пшеницю“ експортовану до Італії. Так само й озима пшениця засушливої смуги Америки „кримка“, походить з України.

шовицького режиму, а при тім ще в умовах виразно виявленої в 1920—24 роках світової аграрної кризи.

Найбільший спад збіжжєвих цін припав на 1922—1924 р., — саме на той час, коли вивіз хлібів з СРСР признано було „ударним“ завданням, особливо за доброго врожаю в р. 1922.

Причини вибухшої кризи 1920—24 рр. полягали одначе не в сільськ. господарстві, зосібна не в подачі і попиту його продуктів.

Починаючи від року 1913, світова продукція головніших зернових хлібів загально зменшується.

Пшениця, жито, ячмінь, овес і лен в 1920—24 рр. зменшуються в світовій продукції (подачі), грубо беручи, на одну п'яту.

А попит? На зернові продукти він належить, головним чином, Західній та Центральній Європі.

Тим часом після війни, в 1920—22 рр., коли регулювання спожиття було знесене і настав час вільного споживання, останнє, в пересічі на душу в рік в Західній й Центральній Європі, рівняючи довоєнного часу, зменшилося: для пшениці на 20 кілограмів, для інших зернових продуктів на 72, а на всі зернові продукти разом на 92 кг., тоб то трохи більше, як на $\frac{1}{5}$ ¹⁾.

Тож подача попит на сільсько-господарські продукти зменшилися одночасно і майже однаково. Тож не можливо, щоби в них лежала причина кризи. Причину загальної кризи шукають і знаходять одні в підйомі купної сили гроша (Кассель), інші — в загальній збіднінні Європи в наслідок війни (Зерінг). Так чи инакше, але в роках виходу на закордонний ринок СРСР, як сказано, панувала світова криза збіжжєвих і м'ясних цін і, як наслідок того, масове банкруцтво фермерів насамперед в Спол. Держ. Америки, потім Канади. Прорвавшись в Сполучених Державах, аграрна криза передалася й на інші продукуючі збіжжя й м'ясо країни і захопила Європу.

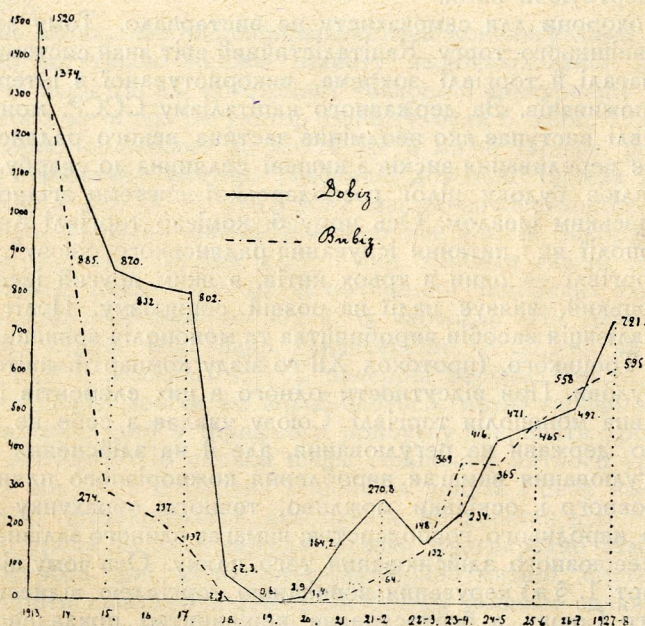
Виходячи на зовнішній ринок, СРСР, в порівнянні з довезним експортом б. Росії, міг вивозити більше, ніж скромні кількості. Фахові доставці на ринок сільсько-господарських продуктів — великоселянські й поміщицькі господарства перестали існувати. Запанував тип споживчих господарств, а в продукції відбулася заміна інтенсивних культур культурами екстенсивними й притім на певний перехідний час з деяким падінням продукційності. Продукція, — а значить й подача — риночність різко скоротилися. Ціле народнє господарство СРСР, втративши передвоєнну риночність, стало більш екстенсивним. З предметами екстенсивної господарки в данім разі й прийшлося виступати на світовому ринкові. Тим часом в експорті є вигідніше зменшувати кількість сирівців взагалі й зернових зокрема а збільшувати долю півфабрикатів. Економічно нераціональним є, як то було перед війною, вивозити напр. зерно до Німеччини, одержуючи звідти його назад, переробленим на муку: або вивозити українську пшеницю до Італії, де вона йшла в перерібку на макарони, які збувалися до Англії, Франції та й до України. Доцільнішим є також перевід зерна в продукти експортного тваринноводства: відгодювання свиней, рогатої худоби то що. Продуктом перерібки вигідніше й легше здобути собі вихід на зовнішній ринок, а не сирівцями, з якими туди прийшлося в той час звертатися.

В роках 1920—22 експорт був незначний. Наступна же друга доба

¹⁾ Теж по даних Giorgio Mortara, там же.

в зовнішній торгівлі, — роки 1923—25, — почалася гарним врожаєм 1922-го року. Між предметами експорту збіжжя набуває більшого значіння. Селянина ошукують в збуті його продуктів через надмірно низькі ціни, задержувані політикою лімітів. Одержуваний в заміну за збіжжя імпорту йде на відродження радянської індустрії. Третя нинішня доба почалася 1925-26 року. За неї характерною буде така структура всього експорту та імпорту СССР по прикладу 1926—27 року: у вивозі за кордон сільсько-господарські продукти складають 61⁰/₀, а з лісовим матеріалом та цукром навіть 75,5⁰/₀ всього експорту, а довіз дає сільському господарству тільки 4,4⁰/₀ всього імпорту. Зовнішня торгівля ведена за рахунок сільського господарства (75,5⁰/₀), обернена була майже цілком (коло 92,5⁰/₀) на індустріалізацію.

Динаміку і розмір всієї зовнішньої торгівлі СССР від 1913 року і до 1927/28 показує така діаграма (експорт та імпорту в мільйонах довоєнних рублів):

Як уже вище сказано, зовнішній обмін в 1918—20 рр. майже цілком вито припиняється; в 1920 році він став підноситися, але у 1927-28 рр. — враховуючи й територіяльні зміни, — не досяг при теперішніх цінах ще й половини довоєнного рівня; в довоєнних цінах оборот 1926 року складав приблизно тільки 41,1⁰/₀ довоєнного обороту. Участь Рад. Союзу у світовім торговельнім обороті (60-ти країн) у ⁰/₀ виказує:

	1913.	1926.
Імпорт	2,94 ⁰ / ₀	1,2 ⁰ / ₀
Експорт	3,48 „	1,35 ⁰ / ₀
Оборот	3,2 „	1,27 ⁰ / ₀

Тоб то повоєнна торгівля не становить ще й половини довоєнної¹⁾. Відповідь на це питання криється лише почасти в умовах світової госпо-

¹⁾ „Внешняя торговля СССР. за X лет“, стор. 99—100.

дарської конюктури, а головню в становищі цілого народнього господарства СССР з характерною для нього націоналізацією індустриального виробництва, транспорта, внутрішньої й зовнішньої торгівлі.

В часі воєнного комунізму, як це нами вже було показано раніш, індустрію зруйновано майже до щенту. Індустріальний пролетаріят, авангард комунізму зівстав самотній і, по „офіційному признанню“, абсолютно не в силі відродити своєї промисловости, зробити Росію промисловою країною¹⁾. Не було жадного сумніву, що радянська індустрія, коли б її поставити в умови вільної конкуренції з закордонною, була б зразу забита; і не шкодували б за нею большевики, якби потім не прийшла неминуча депролетаризація і не випав би ґрунт з під ніг правлячої партії. Так, спасати пролетарів і національну промисловість значило насамперед спасати себе; і зрозуміло, коли для того беруться до надзвичайних заходів, абсолютно не рахуючися з інтересами „союзника пролетаріату“ — селянства, і без жалю жертвуючи ними.

Митної охорони для самозахисту не вистарчало. Тому заведено ще монополію зовнішнього торгу. Капіталістичний світ знає системи приватних монополій взагалі й торгівлі зокрема, використуваної в інтересах зиску за рахунок споживачів. За державного капіталізму СССР. монополія зовнішньої торгівлі виступає яко неодмінна частина всього радянського ладу. Вона ґарантує переливання зисків з кишені селянина до скарбу. А завдяки тому уможливорює будову цілої господарської системи згідно в большевицько-марксівським ідеалом. Ось чому б. комісар торгівлі Красін ставив питання монополії як „питання існування радянського союзу“. Монополія зовнішньої торгівлі — один з трьох китів, з яким другий ідеолог большевизму Троцький, звязує надії на розвій соціалізму. Політична влада партії, націоналізація засобів виробництва та монополія зовнішньої торгівлі — ось після Троцького, (протокол XII-го зїзду компартії, квітень 1923 р.) основи тієї будови. При відсутности одного з цих елементів ціла будова падає. Державна монополія торгівлі Союзу уявляє з себе не тільки „виключне право держави на регулювання, але й на здійснення зовнішньої торгівлі“. Регулювання вимагає вироблення кожнорічного плану експорту та імпорту, повного і, оскільки можливо, точного обрахунку всіх поодиноких галузів народнього господарства; вимагає єдиного залізного, централізованого всесоюзного здійснювання того плану. Ось чому після конституції СССР (арт 1. § ж) керування зовнішню торгівлею віднесено до компетенції цілого Союзу, а безпосереднє керівництво покладено на всесоюзний Народний Комісаріят Зовн. й Внутр. Торгівлі. За кордоном його органами є „торгпредства“, а при Радах Народніх Комісарів союзних республік — уповаженні підлягаючі безпосередньо Наркомторгу СССР і одночасно входячи до складу РНК союзних республік. Таким чином Москва, розпоряджаючи всім торговельним оборотом, наприклад України, до того ще має в її уряді свого емісара. Така радянська „незалежність“ України²⁾. Державна монополія СССР доповнюється системою дозволів і заборони в експорті та імпорті, встановленою у відношенні до кожної поодинокій операції зовнішнього товарообміну.

Монополія, якої втіленням став „Внешторг“, нагадуючи собою заборончу систему зовнішньої торгівлі давньої Московської Руси, безконкурент-

²⁾ Там же, стор. 7.

¹⁾ Нагадуємо, що радянська конституція України з 14. III 1919 р. оповідає її про формо „цілком“ незалежною від Московщини державою.

ційним скуповуванням хліба за падаючий (1924) р.) рад. карбованець при одночаснім натискові податкової шруби, гнали до низу ціни продуктів сільського господарства до рівня нечуваного після знесення кріпацтва, а то до року 1861-го. А всілякі обмеження експортних контингентів забороняли виробам сільського господарства виходити на зовнішній ринок в часі вигідної для них кон'юнктури, щоб вони не піднесли цін і не пошкодили постачанню промисловості дешевими сирівцями. Навпаки, роблено обов'язковим той вихід, надаючи експортному контингентові необмежений характер. Це підвищувало сільсько-господарські ціни внутрі країни. Щож до імпортих контингентів, то вони все мають безумовно обмежуючий характер: можна довести тільки те, на що здобуто дозвіл. Ліцензії, тобто одержання документів на переведення одної конкретної операції, не обіймають тільки більшої частини імпорту з країн ближого Орієнту, довозу концесійним підприємством закордонних капіталістів, поштових посилок та багажу.

Плянна монополюючо-ліцензійна система контингування імпорту була безприкладно могутньою зброєю захисту націоналізованої „оранжевої“, пролетарської індустрії від чужоземної товарової конкуренції. Здавалося б, що поверх того мита як регулятор імпорту були б зайві. Однак, як помічний середник, покликано до життя ще й митні тарифи, цей негнучкий з огляду на кон'юнктуру фактор. Теперішні довозові тарифи для індустриальних виробів з дня 11. II. 1927 року мають високоохоронний характер. Вони мають вирівнювати сильну різницю між цінами закордонних і внутрішніх індустриальних виробів, щоб т. чин. зробити власні товари конкурентноздатними. Задля того митні обтяження імпортих індустриальних виробів доведено пересічно до 30,5% їх вартости. На деякі товари тарифні ставки багаті вищі, напр. галантерейні — 35,5%, на засоби споживання — 42,9%, хемікалії 42,1%, паперові вироби — 73%. Відносно ж товарів, що в Союзі зовсім не виробляються, митні тарифи переслідують фінансовий інтерес: щоб з тарифного прибутку покривати хронічну нерентабельність експорту. По словам шефа головного митного уряду Винокурова існуюча зовнішня державна монополія уявляє з себе найвищу форму соціалістичного протекціонізму, яка однак не досягає цілі — вирівнювання цін; для того треба би було тарифні ставки многократно підіймати.

Вся гострота цієї монополюючо-ліцензійно митної системи торгівлі обернена супроти капіталістичних країн Заходу коштом селянства, обороняючи удержавлену індустрію від загибелі. Півфевдально-кріпацькі країни Сходу вважаються терплячими від натиску світового капіталізму та імперіалізму і, як друзі по становищу, протегуються Союзом. Товарообмін зі Сходом за незначним винятком що до імпорту увільнений від монополюючо-ліцензійної системи. Митні ж тарифи що до Сходу збудовані так, щоби всіма силами улегчуючи збут його продуктів до Союзу, сприяти його аграрно-господарському розвитку. Більшість сільсько-господарських продуктів Афганістану, Персії та Туреччини — вовна, бавовна, риж, сухі овочі, худоба, шкіри то що, — по конвенційних тарифах імпортуються до Союзу безмитно чи за виключно низькими митами, вільно конкуруючи з продуктами власного сільського господарства. Так, в той сам час, коли „своя“ індустрія обороняється, ненаціоналізоване „чуже“ для большевиків селянське господарство ССРСР бозтурботно ставиться під удари февдально-кріпацьких конкурентів Сходу.

Експорт, означуючий розміри імпорту, спочатку був для радянської влади поплатним; 1924—25 р. став переломовим. Експорт 1925—26 р. вже

що до основних товарів нерентабельний, для деяких просто втратний. Певно, що причин тому є багато. Дещо причинилася до того депресія світового ринку, дещо ще несприятливі для радянського експорту відношення його цін до світових цін, як то було наприклад в 1924—25 і 1925—26 рр. Однак те співвідношення всетаки було ще таке, що при капіталістичній організації торгівлі експорт ще поплачувався б. Про це говорить порівняння внутрішніх і зовнішніх цін за основні сільсько-господарські продукти¹⁾.

Довоєнні менші як теперішні різниці в цінах, покривали не лише видатки по перевозу, але й давали зиск експортерам. Різниця ж що повставала в рр. 1924—25 і 1925—26, навіть прийнявши на увагу обезцінення радянс. гроша, все ж таки були у двох вищі від довоєнних. Чим більше розходження між реалізаційними й заготовочними цінами, тим ліпше. Таке розходження підчас довоєнних відносин ставили зисковність експорту поза всякими сумнівами, а у большевиків збут вже зайшов у сліпу вуличку нерентабельності. В чому причина?

Причини треба шукати в надмірних, просто вражаючих перевозових видатках.

Як показують офіційні радянські дані²⁾, перевозові видатки в експорті при монополії збуту збіжжя приблизно вдвоє, на яйцях — втриє, на масло — в сім разів перевищують їх довоєнні розміри. Вони складаються: з видатків на місці заготівлі, за перевіз до порту, портові, морський фрахт і реалізація на місці збуту. Коли транспортна, залізнична і морська частина їх не залежить безпосередньо від організації, а від загальних радянських господарських умов, то інші того роду видатки повстають з власного systemu державної монополії, надмірно розбухшого організаційного апарату тих заготівель і взагалі способу провадження цілої справи. Звідки формалізм і відсутність необхідної гнучкості, бюрократичне відношення державних функціонерів до не своєї справи й до витрат державних засобів. Організаційний апарат не тільки забирає всю різницю між заготовчими цінами й цінами ринку збуту (Льондон), але іноді роблять експорт навіть втратним; ведуть його тільки задля активізації торговельного білянсу.

Нерентабельність експорту збіжжя в умовах радянської його організації винагороджувано тим, що за одержану валюту закуповували закордонні товари, які потім збували селянинові з таким зиском, котрий покривав страти понесені на вивозі. Система збуту зі стратою і покриття її коштом своїх громадян — це система колоніальної торгівлі і визиску села. Політика ця кінець-кінцем означає розтрачування товарових і валютних фондів так незначних у радянської влади.

Знижувати перевозові оплати, чого вимагають інтереси самої справи, є дуже тяжко, бо з тих прибутків держави живиться багато радянських паразитів. Щоб все таки погодити якось внутрішні ціни за сіл.-гос. продукти з цінами зовнішнього ринку, йдуть по лінії найменшого спротиву: встановлюють тверді ціни для селян (політика лімітів), натискають на заготовчі ціни з метою їх зниження прямо, або посередньо — через вимогу негайного заплачення податків, яка примушує селянство збувати свої продукти за безцін, та „самотеком“ — через продаж — скуп збіжжя за падаючий гріш. Коли з початком 1924 року селянство зовсім відмовилося збувати збіжжя за обезцінені радянські гроші, тоді мусіли у валютівім від-

¹⁾ „Сельское хозяйство на путях восстановления“, Москва 1925, стор. 251; „Внешняя Торговля“, часопис, № 10, 1926; „Економическая Жизнь“, № 50, 1926.

²⁾ Внешняя торговля СССР „за 10 лет“ стор. 207, 209.

ношенні зрівняти його з містом. Кількалітний важкий тягар емісійного податку, отже селянство тільки власним спротивом зняло зі своїх плеч. Прийшла тверда валюта. Потім вона знова стала хитатися, а збіжжя виявляти тенденцію до зросту в ціні. В році 1924-м відношення внутрішніх цін на жито до світових доходило до 57%₀ лондонських цін, на пшеницю — 73%₀; в році 1925-м — 98,6%₀ і 82%₀. Зріст внутрішніх цін утруднював збут збіжжя; через це на них натискають з гори. В році 1924-м всі державні монопольно-закупові організації порозуміваються (капіталістичний корнер!) щоб збити ціни до бажаного мініма, встановленого державною монополією. І не зважаючи на поганий врожай 1924 року, вони цього досягли. В році 1924—25, реагуючи на тенденцію росту цін на сіл.-госп. продукти, запроваджено політику лімітів, що мала за ціль застановити підвищення цін на сіл.-госп. товари. В першій половині кампанії 1925—26 року неретабельність експорту дала себе особливо сильно відчуті і тому ціла річна кампанія поведена була в напрямі натиску на заготовчі ціни цілого ряду товарів з метою їх зниження.

В низці випадків ціни бували знижені до рівня, що нищив інтерес господаря до продукції, чи збуту. Наприклад, в році 1926-м зазначилося виразне скорочування сівки технічних культур, а також продукції тварин. Кількість винесених на ринок продуктів скорочується. Появляються знамениті „просчети“ перечислення в плянуванні, як то було, наприклад, в осени 1925 року. Вони зазначають „невистарчаючий обрахунок сили господарського спротиву селянських мас, які не дивлячися на вповні задовольняючий врожай й наявність збіжжєвих лишків, не побажали розлучатися з ними за скупости і дорожнечі промислових виробів та сильно обмежили продажу збіжжя супроти розрахунку влади“¹⁾. Реагуючи на згадану вище політику цін, селянство зменшує збут своїх продуктів. Само мусить прости й ткати, бо — як пише один селянин всеросійському старості Калінінові — „твоя партія норівіт нас надуть — лен взять „втрі-дешева“, а ткань нам продать вчетыредорога“²⁾. „Не доїмо, а вивеземо“, — ось що характеризувало дореволюційний сіл.-госп. експорт; нині ж селянство само стало більше споживати хліба, масла, яєць. Те, що у нього сяк чи так видобувають, експортується за кордон, а через те недоїдає тепер місто. Кінець-кінцем, простування по лінії „найменшого спротиву“ тягне за собою далекосяглі тяжкі для експорту, а тим самим і для імпорту, наслідки.

Обмеження експорту обмежує й імпорт. На деякі імпортні предмети відчувається правдивий голод, а радянський виріб в умовах відсталості техніки і дорогого сирівцю — (дешевого радянські фабрики й заводи не в змозі переробляти) — виходить дуже низької якості і надто дорогий. В кінці 1926 року у Києві одна звичайна голка коштувала, наприклад, 32 коп. ц. то, проти чеських празьких роздрібних цін приблизно 125 раз вище. „Я тебе питаю, — пише той же дядько Калінінові, — чи приступніші, дешевші попереднього стали потрібні селянству товари й знаряддя? Ні, в „чотири дорога“ вони нині, а часто їх зовсім не має“. А „попередній“, довоєнний рівень пересічного споживання промислових товарів, по виразу Троцького³⁾, був рівнем „злиднів, відсталости та варварства...“.

¹⁾ С. С. Кон. Рус. Екон. Сборник, кн. VIII, 1926. стор. 127. Прага.

²⁾ Навожу по „Рулю“, 30. XII, 1928.

³⁾ Там же „Внешняя торговля СССР за X лет“, стор. 285. До речі сам Троцький — в лютім, 1929 р. був арештований і висланий за кордон.

Валюта С.С.С.Р. і селянство.

В світову війну б. Росія увійшла, маючи систему золотого монометалізму: грошевою одиницею був рубель, що рівнявся 17,424 долям чистого золота. Поруч з металевими грошми курсували кредитові паперові рублі, банкноти, що завдяки забезпеченню, стояли на паритеті з золотом. В основі паперових банкнот всіх держав світу лежало золото і тому, що вартість золота до війни, беручи короткий відтинок часу, можна прийняти за вповні стійну, міжнародні паритети купної сили заховували сталі співвідношення.

Та от вибухла війна і сумний привілей фінансування її гекатомб у всіх воюючих державах раніш чи пізніш в більшій чи меншій мірі припадає паперовим грошеvim знакам, які не тяжко збільшувати за помічю друкарського станка. Зі зростом емісії банкноти воюючих держав відриваються від свого забезпечення і від золотої бази, з часом їх розмін (на золото) припиняється; вони стають нерозмінними, тоб-то паперовими грошми. Емісія, перевищуючи забезпечення, породжує розходження в цінності між золотою одиницею і одноіменною паперовою. Паперова обезцінюється, а різниця в їх цінності в некористь паперових знаків дає лаж.*) Поява лажу є ознакою інфляції; за неї ліпша валюта, зі шляхетного металю, поволі витискується з обігу гіршою (закон Грешема), аж доки в обігу не лишається сама паперова. Кількосне збільшення паперового обігу є головним в ряді інших факторів, що тягнуть за собою падіння купної сили грошей, або, що все одно, зріст цін, також зріст лажу і нестійність міжнародніх векслевих курсів. Такі наслідки тагла за собою інфляція у всіх воюючих країнах, але в б. Росії паперовий знак по закінченні війни мусів фінансувати ще найбільшу з усіх коли небудь бувших в світовій історії революцію. Не дивно, що тут інфляція дійшла до розмірів справжнього паперо-грошового потопу...

Довоєнні терени б. Росії обслуговувалися всього лише двома міліярдами металевих і паперових грошей. Самих кредитових паперових рублів перед початком війни (на I.VII. 1914 р.) було в обігу на суму 1.630 міл. р. Зріст паперових рублів з ходом війни спричинив спад цінності старого кредитового рубля. На I.III. 1917 р., тоб-то на початок лютневої революції їх начислювалося в обігу вже на 10.004 міл. р.; курс рубля на передодні лютневого перевороту впав до половини паритету, а купна сила рівнялася 32 довоєнним копейкам, тоб-то впала втрое.

*) Лаж - агіо - звишка курсу (поверх паритету). (Ред.)

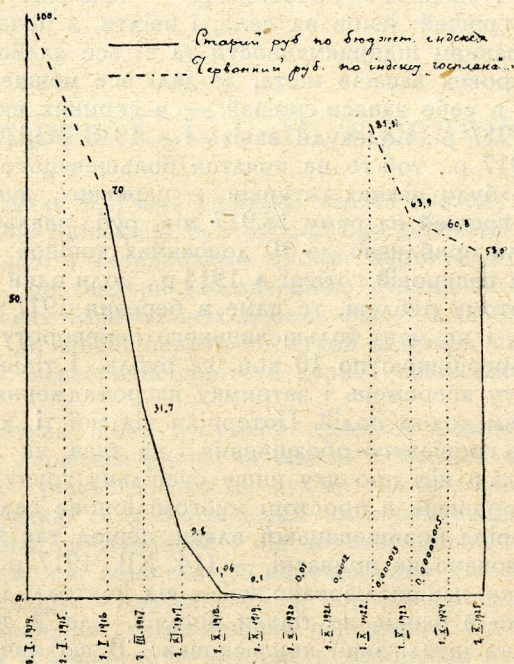
Держава за випускані паперові гроші набувала предмети і послуги для війни, щоб їх потім розстрілювати чи розтринькувати в тилах. Серед самого населення, завдяки обезціненню грошей, відбувалося стихійне перерозподілення капіталів і зисків. Так — гіпотечні боржники наживалися за рахунок кредиторів, набувці земель спішили обезціненими грошми розплатитися за них. Кон'юнктура збуту сільсько-господарських продуктів в час війни була добра, але тратили ті кола населення, які жили на зарібок, бо зарібна платня відставала в своїм зрості, порівнюючи з цінами на продукти: на тім вигравали роботодавці — наймачі... Поток спадаючих в купній силі грошей йшов на село, і звідти, з початком революції і повільним завмиранням підприємливості та зі все дальшим вичерпуванням збутових товарних запасів міста, де далі все менше вертав до міста. Село назбирувало в себе запаси грошей — в скринях, вкладало їх в щадничі каси аж до 1917 р., подекуди навіть і в 1918 році.

На 23. X. 1917 р., тоб-то на початок большевицько-жовтневої революції, в обігу вже було різних гатунків — царських, думських, керенських — паперових грошей на суму 18.917 міл. руб.; реальна цінність одного рубля вже впала приблизно до 10 довоєнних копійок. Другими словами, заощадження в паперовій готівці з 1914 р., коли один паперовий рубль дорівнювався золотому рублеві, те саме з березня 1917 р., коли він рівнявся вже 32 коп., і на мент большевицького перевороту — всі підсумовувалися вже з переоцінкою по 10 коп. за рубль. І тільки! Редукція ця означала конфіскацію збережень і затримку нагромадження капіталів поки що самим стихійним ходом подій. Потерпіли від неї ті, хто не розумівся на механіці паперо грошового обезцінення і не знав, як проти нього заградити — а це більш ніж про яку иншу суспільну групу можна сказати про завісді розпорощене в просторі многомільйонне селянство.

В перший період большевицької влади, період так зв. воєнного комунізму, націоналізовано як приватні — (14. XII. 1917 р.) — так згодом і кооперативні банки, націоналізовано всі — від централь і до низових кас та філій; всі внески в банки, не тільки богачів, але й трудового селянства, робітництва та інтелігенції конфісковано. В щадничих касах на 1. I. 1917 р. було 3.741 міл. рублів, на кінець 1917 і 1918 р. їх числилося значно більше — всі ті трудові збереження без жадного виїмку, не розбираючи, оповіщені були власністю держави; жаден вкладчик не міг назад взяти ані копійки. Як продовження попередніх паперових знаків, грошевою одиницею став совітський рубль. Жадного забезпечення його емісії не роблено, жадного обмеження випускам грошових знаків не ставлено. І то все принципово: комуністична концепція перебудови світу — натуральна, гроші — буржуазна річ, вони, з переконання архітектів намірної комуністичної суспільної будови, мусіли бути видалені з обігу. Серед заступників комуністичної партії большевиків панувала думка, що гроші це — інститут, який пережив свій вік; грошми користувалися, втішаючи себе, що так мусить бути в перехідний час до натуральної форми відносин і що скасувати гроші найдоцільніше надмірним випуском паперових грошей.

В дійсности совзнаки друкувалися через безвихідність фінансового положення: друкарський станок ратував жовтневу революцію. На 1. XI. 1917 р. було в обігу 19.577 міл. паперових рублів, а на 1. VII. 1921 вже стало 2.347.164 міл. руб. Грошева маса за ті 42 місяці зросла трохи більш ніж в 100 разів, ціни-ж зросли у 8.000 раз. Друк грошей иноді обходився дорожче їх купної сили; запобігаючи цьому, почали в осени

1921 р. друкувати купюри по 10.000.000 руб. В середині 1922 р. рубль був обезцінений в 5—6 міл. раз і купюра в 50.000 р. коштувала одну довоєнну коп.; а на 1. X. 1923 р. за те, за що до війни платилося 1 руб., треба було заплатити 660 міл. паперових рублів (совзнаків); за віз паперових грошей не можна було купити возу харчів; один сов. рубль=0.00000015 довоєнного. Той процес спаду купної сили паперового гроша в С.С.С.Р (в довоєнних копійках) показує ось ця діаграма:

Паперово-грошевий фетіш довго тримав віру в себе економічно неосвіченого населення, найдовше вірило в нього відстале селянство. Селяне стали „мільонерами“, вони мали стільки грошей, що не вміли сами їх перелічити, на поміч кликали „городян“. Їм не зразу прийшло до тямки, що всі їх збереження зведено на нівець, що все те, що селянин, починаючи з війни і протягом лютневого а потім жовтневого періоду революції продав, він справді здав за оплату папірцями, які, заховані в скрині, чеберках, лантухах, розтавали, як сніг від весняного тепла, аж доки стали нічого не варті. Довго селянство не розуміло, що його ошукано, що вся фінансова система большевизму була збудована — користуюся виразом б. большевицького міністра фінансів Сокольников — на „ограбуванні“ селян, що грошеву систему ведуть на заміртя.

Комуністи були задоволені з відмирання грошової системи, відповідаючого їх стремлінням до знищення грошей. Між удержавленими галузями господарства, в число котрих попала й кооперація, всі обопільні розрахунки приписано було провадити бугальтерським способом, без участі грошових знаків. Але одночасно з тим перед совітськими реформаторами стала актуальною надзвичайно складна проблема вироблення якоїсь об-

рахункової одиниці, одиниці виміру цінності, без чого не мислима була раціональність провадження безгрошової системи господарювання. І тій проблемі у 1919-21 рр. присвячено чимало писань. Згадана проблема безгрошового господарства ставилася й раніш, починаючи з „Утопії“ Тама-са Мора, соціялістичними й комуністичними авторами, а в ХХ в. й другими економістами, як от Шефле, Туган-Барановський і інші. Після світової війни вона знайшла відгук в німецькій економічній літературі у таких напр. авторів, як О. Нейрат, К. Поляний, Варга з одного боку, а М. Вебер, Л. Мізес — з другого¹⁾. Останні два довели, що за модерних відносин без ужиття грошей, як генерального знаменника, не є можливою ні пляномірна калькуляція, ні амортизація, ні капіталонадбання, ні пізнання рентабельності... В совітській літературі найбільш радикальні пропозиції мірника цінностей видвигнули М. Сміт під назвою „еталона“ і С. Клепиков — під назвою „енедра“ — обидва мірники одначе, й після самих авторів, не придатні для даного часу. Більш практичною і науковою є схема, пропонована відомим економістом проф. Чаєновим, навіяна відносинами с.-г. натуральних споживчих трудових господарств. Інші автори в основу виміру пропонували класти трудову затрату, „тред.“ З подібних кількох пропозицій найбільш ґрунтовною виглядає схема економіста Струмліна. — Ні одній з цих пропозицій²⁾ одначе не судилося бути випробованою в житті.

Доки на верху займалися нерозробленими питаннями прямого безгрошового обміну, село, зазнавши неврожаю 1920 р. і почавши розуміти, що обдирання лишків його продукції не компенсується, стало ставити такий активний і пасивний опір, з якого наочно виявилось, що організація обміну між містом і націоналізованими галузями господарства з одного боку, а селом з другого без посередництва грошей існувати ніяк не може. Тому перехід до Непу між иншим означав і остаточне розлучення з мріями про комуністичний натуральний лад і необхідність відновлення грошової системи. Та легше зруйнувати, ніж впровадити здорові грошові відносини.

Півріччя після оголошення Непа пройшло в смузі безпосереднього натурального товарообміну, до якого неминуче приводить спад валюти, особливо катастрофальний. Цінностними одиницями приймалися: на півдні — пуд пшениці на півночі — пуд кори, або один куб. фут дощок і т. д. Дня 16 листопада 1921 р. знов відчинено було знищений державний банк. Заходилися над впорядкуванням грошового обігу. Та доки наладжувалися відповідні заходи, кількість грошових знаків зростала з прудкістю лавіни: на I. I. 1923 р. вся грошева маса дорівнювалася I. 994. 464.454 міль. рублів, на I. III. 1924 р. вже виявилася в сумі 809.625.216.657 міль. сов. знаків, — хай читач прочитає в голос цю астрономічну цифру. — При тім поруч з основною грошовою системою існувало кілька інших, чи місцевих, чи поборених урядів „бєлих“, чи завойованих держав, як напр., України. Що до української валюти, то головн. комісар народнього банку 29. IV. 1919 р. за Ч. 423 оповістив, „що зважаючи на признання совітським урядом України українських грошових знаків, випущених

¹⁾ Підсумок контрверзи див.: М. Palyi в „Die Wirtschaftswissenschaft nach dem Kriege.“ Festgabe für Lujo Brentano, 2 B., 1925, стор. 467—470.

²⁾ Їх критичний підсумок див у проф. Юровського: „Денежная политика советской власти“ (1917—27) Москва, 1928, гл. II.

за попередніх урядів, дозволяється вільний обмін українських грошових знаків на загально-державні". Але згодом і українські знаки — символ самостійності, — як і білогвардійських урядів, були анульовані, що додатково било по нашому населенню і селянству.

Переміна в напрямі фінансової політики означала зміну відношення до державного бюджету і до грошей. В 1918 р. наркомфін заявляв на Всерос. Зїзді Совнархозів — „фінансам в соціалістичнім (невірно — в комуністичнім! О. М.) суспільстві існувати не личить“, і просив вибачення за їх існування. А в березні 1922 р. той же товариш С. на Московській комуністичній конференції докладав: „раніш ми говорили: гроші повинні анулюватися в соціалістичнім*) суспільстві, а тому нема чого нам турбуватися про це, що вони обезцінюються, бо обезцінення і є саме те, до чого ми йдемо, є їх анулювання. Ця точка погляду була цілком неправильна“. ... З часу Непа той же автор заговорив, що без приведення в порядок совітських фінансів пролетарська держава не зможе встояти... Отже вони, по власному признанню, помилялися, а хто розплачувався за помилки? Найширші народні трудові маси і насамперед селянство.

Впорядкування грошової системи розпочалося з того, що заходилися переіменувати знаки, робити деномінацію. Ліквідація інфляційних випусків знецінених паперових знаків взагалі в світі відбувається: а) шляхотним способом, консолідацією, тоб-то викупом паперових грошей, доки не зникне лаж, б) частковим банкрутством, девальвацією і в) повним банкрутством, ануляцією. До останнього способу відноситься деномінація. По декрету 3. XI. 1931 р. 10.000 р. знаками всіх попередніх випусків привірено одному рублеві нового знаку 1922 р; а наступним декретом 24. X. 1922 р. 100 р. знаками 1921 р, привірено одному рублеві ще новішого знаку 1923 р., тоб-то за два рази скреслено загалом шість нулів і один рубль вірця 1923 р. став дорівнюватись одному міліону знаків, що вийшли до 1922 р. Всі ці совзнаки, що продовжували падати в купній силі, в суті річі уявляючи з себе найтяжчу форму оподаткування, втиску. валися на село лише силоміць; тому мусіли скорше дати стійну валюту. Такою мав стати червонець.

Воскрешений з мертвих державний банк з 27. XI. 1922 став випускати перші червінці. Між червінцем і старою довоєнною грошовою одиницею встановлювався такий звязок: паперовий білет в один червінець = 1 золотнику 78.24 дол. чистого золота, тоб-то привірений тій кількості золота, яка містилася в довоєнній золотій десятирублівці. Виходило, що банк приймав на себе зобовязання розміну по золотому парітету. Це мало бути колись, а відразу червінець оголошено нерозміним. Забезпеченням новоemitованих паперових знаків по соціалістичній теорії мусіли би бути усупільнені знаряддя й засоби виробництва; у большевиків те забезпечення зроблено по цілком буржуазному типу: на 25 % шляхотними металами і стійною закордонною валютою, а на 75 % — короткотерміновими вексями, крамом придатим до легкої реалізації і т. д. Зпочатку червінець був тільки знаком для розрахунків між націоналізованими галузями виробництва. Робітники придивилися, що червінець уявляє з себе

*) Г. Я. Сокольников — „Финансовая политика революции“. Москва, 1925. Ст. 117. Цікаво, що ватажки комунізму не знають теорії соціалізму і комунізму; в соціалістичнім суспільстві гроші зостаються, — инша річ, що з деяким иншим змістом, а в комуністичнім — вони виключаються зовсім.

ліпшу валюту і домагалися, щоб їм виплачували зарібну платню в червінцях; про це з запізненням стало дізнаватися й селянство і, бойкотуючи інші знаки, воно й собі забажало червінця. Так поволі поруч з совзнаком входить в обіг ще й червінець, з чого повтала рівнобіжність подвійної паперової валюти.

На перше березня 1924 р. було, як сказано вище, в обігу 809·6 квадрилйонів совзнаків (по обрахунку, який був до деномінацій). Цю суму викуплено за 16·2 міл. рублів червінцями, або по курсу зол. руб. = 50 міліярдам совзнаків. Таким чином закон (7. III. 1924) визнав обезцінення совітського паперового рубля в 50 міліярдів раз. Це в той час, коли кожний „совзнак“ носив напис „обезпечивается всем достоянием республики“.

Яка-ж це сума, — задає це питання ліпший знавець совітської грошевої політики проф. Юровський, — котру протягом 10 літ шляхом емісії паперових рублів фактично витягла з населення і витратила держава? Яка та сума в довоєнних рублях? Після індексу статистики праці вона дорівнюється:*)

Періоди.	Число місяців	Вся сума в 1000 до-воєн. рублів	Пересічно за місяць
1) Від початку війни до лют. революції	32	4.862.502	151·9
2) За тимчасового уряду	8	1.735.594	216·9
3) В добу воєнного комунізму	44	1.492.013	33·6
4) За Непа (по 1.III. 1924)	32	773.465	24·2
	116	8.863.574	—

Тоб-то при допоміж паперового потоку в сумі 809·6 квадрилйонів рублів номінально видобуто з населення вартостей на 8.863.574 тис. довоєнних рублів. А ті 8.863.574 тис. руб. в руках населення перемінилися, як сказано, тільки в 16·2 міл. руб. червінцями, ріжниця в 8.847.374 тис. довоєнних рублів зістала конфіскованою.

Емісія-інфляція дореволюційного періоду, це жертви великому крівавому молоху війни. Емісія-інфляція з часу комунізму була способом поповнювання державних ресурсів відняттям засобів у певних груп населення; не стільки від буржуазії, якої фактично майже не лишилося, скільки головним чином від селянства. На селі скупчилися головні маси грошевих знаків, без відпливу в місто, в якому нічого було купувати. Витягнені на 1.492.013 міл. довоєнних руб. реальні цінності за добу воєнного комунізму просто без винятку зтягнені з самого селянства.

Декретом 5. II. 1924 р. випущено касові білети з розрахунку 1 чер. = 10 руб. золотом кас. білетами. Від 1924 р. в С.С.С.Р. повстал паперово-грошева система, в якій грошевою одиницею по закону став „рубль золотий“, хоч він не відповідав жадній кількості металю. „Рубль зол.“ є лише умовна одиниця цінності для обрахунку. Головну частину грошевого обігу стали складати банкові білети, червінці, що нотуються теж за кордоном; червінцеві теоритично надано золотий парітет з одиницею довоєнного часу. На практиці скоро стало инакше.

*) Проф. Л. Юровський. „Денежная политика советской власти, (1917—1927). М., 1928, ст. 277.

В 1925—26 р. вже була виявилася нова інфляція; її перебороли скороченням активних операцій кредитових установ. Однак з літа 1927 р. вступила в нову смугу інфляція, що на наш час вже знов набрала загрозливого характеру: червінець вже впав до $\frac{1}{4}$ вартості.

Драма „ограбування“ населення валютною інфляцією почалася ще раз зпочатку. Ми не маємо місця, щоб її тут простежити. Після вище наведеного, сам читач може уявити собі в основних рисах, як той процес відібється на селянстві.

Кредит і закордонні капітали СРСР

Нам прийшлося вже раніш побіжно вказати на безкредитність селянського господарства, як одну з причин, що приводять до зниження цін. Але крім цього безкредитність тягне за собою інші і при тім занадто негативні наслідки для народного господарства взагалі і сільського зокрема.

Кріза кредитування почалася з того менту світової війни, коли почалася й кріза цінності грошових знаків: появлення лажу і дальше його наростання. По лютневій революції лаж був вже остільки поважний, що посередній, грошовий кредит фактично перестав функціонувати. Він завмер під ударами стихійно-гетерогенного фактору, поступового знецінення знаряддя кредиту, грошових знаків. З жовтневою ж революцією кредит добивається ще й автогенним фактором, регулюючою волею большевицько-комуністичного режиму.

Через півтора місяця по захопленні влади большевиками, 14. XII. 1916 р., з'явився декрет про націоналізацію без відшкодування приватних банків. В звязку з соціалізацією земельної власности так само націоналізовано гіпотечні банки і міські кредитові товариства. Далі націоналізовано товариства взаїмного кредиту, а також кредитову кооперацію з її центральними і 16^{1/2} тис. кредитових товариств: їх названо „дрібно-буржуазними гніздами“ і тому живцем покладено в домовину. Націоналізація у всіх випадках означала цілковиту конфіскацію не тільки засобів капіталістів, але й трудових шарів населення: і селян, і робітників, і працюючої інтелігенції. При кінці 1918 року єдиним кредитовим апаратом для цілої СРСР залишився Народній банк з функціями державного, в який були вліті всі конфісковані цінності приватних, громадських і кооперативних банків та кас ощадности. Незабаром і Народній банк, як кредитову установу, ліквідують, зливаючи її зі „сметно-казначейським“ управлінням фінансів. В другім періоді існування большевицької влади, в періоді воєнного комунізму, не було вже жадної кредитової установи; організований кредит, яко такий, був цілковито викреслений з життя.

З погляду сільсько-господарської політики у всій цій кредитовій революції найважливішим було скасування гіпотечних банків, що достарчали кредити сільському господарству під заставу землі. В дореволюційній Росії така заборженість приватного землеволодіння кредитовим установам ріжного роду (по даним проф. Каценаленбаума) в 1915 р. досягала 3.658'2 міл. золотих рублів. В цій сумі числилось 1.386 міл. рублів боргу селян за землі, набуті через „Крестьянський зем. банк“, а решта 2.272 міл., то були борги поміщиків головно „Дворянському банкові“. На день 1 січня 1915 року в заставі числилося 59'7 міл. десятин землі, оцінених загалом на суму 5.428 міл. рублів, а заборгованих в розмірі 3.407 міл. рублів. Тобто при пересічній оцінці десятини на 91 руб. сума боргу виносила пересічно 60 руб. або $\frac{2}{3}$, вартости землі. Для повноти

уявлення про гіпотечну земельну заборженість приватного землеволодіння слід мати на увазі, що окрім боргів в кредитових установах на землях числилися ще борги під другий та третій заклад у приватних осіб.

Заборженість приватного землеволодіння в кредитових установах на Україні на день 1 січня 1915 р. була слідуюча:¹⁾

Губернії	Заставлено маєтків	Принято в заставу тисяч десятиць	Заст. землі ²⁾	Оцінка заст. зем. в т. руб.	Видано позик. тисячу руб.	Решта боргу на 1. I. 1915 р. (в тис. рублів)			
						Крест. позем. Банку	Двор. Банку	Приват. Банку	Рвзюм
Волинська	11.231	2.046'6	72	178.304'5	112 593 7	22.075'1	35.915 6	50.816'2	108.806'9
Київщина	21 563	1.497 5	71	256 673'1	164.372 5	42 258 4	67.200'5	47 398'2	156.857'1
Поділля	24.081	1.263.1	77	236 319'1	151.690 4	47 361'2	39.733'8	57 069'6	144.165'6
Полтавщина	38 366	1 314,4	69	232.111'3	153 181'5	59.114'6	53.331'4	33 544'6	145.990'6
Харківщина	16 973	1 220'9	76	216.396'5	142.902 6	50 524'1	44 234 2	42 244'0	137 000'3
Чернігівщ.	18.172	857'7	46	89.305'0	61.911'2	31 833 2	16 787'7	8.982'4	57.603'3
Катеринос.	9.368	2.088'5	74	264.298'9	175 177 9	40.990'0	48.658'5	70.952'9	160.601'4
Таврія	5.995	1 513 4	54	167.338 0	115 183'9	24.955'6	16.528'4	62.273 9	103.757 9
Херсонщина	12.647	2.636'8	83	353.421'6	254.862'6	45.842 0	58 840'5	126.547'8	231.230'2

Загальна кількість перебувавших в обороті заставних листів різних установ гіпотечного кредиту в б. Росії на 1 січня 1917 р. (після Каценбаума) була така:

Державного	Дворянського	Земельного	Банку	919'2	міл. руб.
"	Крестянського	"	"	1.348'6	" "
"	Каси міського і зем.	кредиту		39'9	" "
Земського	Банку	Херсонщини		197'6	" "
Акційних	земельних	банків		1.313'9	" "
Міських	кредитових	товариств, не рахуючи			
	Польських, Курляндських і Кавказьких			968'3	" "
Гіпотечних	установ	в Польщі		411'2	" "
"	"	Прибалтики		212'6	" "
"	"	Кавказу		110'7	" "
Загальний підсумок				5.977'—	" "

Весь цей грандіозний будинок гіпотечного кредиту комуністичним будівництвом зноситься: заставлені землі нетрудового розміру конфісковано, як також і позичені під ті землі капітали вірителів капіталістів і некапіталістів. Тому що землі були заставлені пересічно в розмірі менше $\frac{2}{3}$ оцінки, грубо беручи, можна говорити, що нетрудові землевласники від тих конфіскацій понесли жертви порівнюючи менші, ніж кредитори. Визволення землі з під тягару гіпотечної заборженості вийшло на користь трудовому селянству: придбані ним, а не виплачені землі зістали вільними від боргів. Таким чином селянство виграло не лише за рахунок знищення нетрудового землеволодіння, але й за кошт кредиторів.

В часі переходу до Непи — березень 1921 р. — в цілім СССР, як сказано, кредит перестав існувати, хоч сам вираз уживався. Але в умовах наближення до комунізму, при відсутності автономно-господарських одиниць, місце кредиту заняло що інше, що звалось іноді „бю-

¹⁾ Статистический Справочник по аграрному вопросу. Вид. Лиги аграрных реформ, выпуск I, Москва, 1917.

²⁾ До загальної кількості особистого землеволодіння.

джетовим постачанням". Разом з Непом з'являються подекуди автономні господарства в промисловості, а знесення „продразверстки“ повернуло юридичну самостійність й селянським господарствам, що фактично не переставали бути автономними під оглядом господарським. З'явився ґрунт для кредиту, а відкриття наново Державного банку — в 1921 р. — означає етап у відході від наміру всерегулювання та визнання автономності великої маси господарських одиниць. Оскільки поняття кредиту є історичною категорією, кредит, яко такий, виступає за умовин приватної власності і свободи договору: він є передачею капіталу в чуже господарство. Але тоді, коли одна державна інституція чи галузь виробництва винна другій, теж державній, немає передачі капіталу в чуже підприємство і кредит у властивому значінні слова не повстає. При комуністичній концепції суспільства, коли регулювання обіймає як виробництво, так і споживання, кредит засадничо відкидається; за соціалізму у вузькому розумінні, коли споживання лишається по за регулюванням, а окремим особам дозволяється проявляти свою волю і розпоряджати своїм власним добром — при цій концепції кредит не перестає існувати по за обсягом виробництва; виробництво виходить із сфери кредитувань. Як при комуністичному, так і соціалістичному ладі в галузі виробництва без еквівалентні передачі мають характер дотацій чи авансів, а не кредитування. Так саме сталося й під час державного капіталізму в СРСР. у відношенні до удержавлених галузей народного господарства: безеквівалентні передачі від одного удержавленого підприємства до другого були перадачами не в чужі підприємства, лише з одної державної кишені в другу.

От чому, між иншим, радянська індустрія (власні, не чужі заклади) весь час „кредитується“ без порівняння краще, як недержавлене, чуже сільське господарство. Ось чому на індустрію давалося один мільярд в той час, як на сільське господарство тільки 23,7 мільонів. Перегляд „боржників“ Госбанку виявляє підкреслену увагу до совітської промисловості і оминання сільського господарства. На 1. 8. 1923 року у відсотках до загального підсумку заборженості від Госбанку одержали: промисловість 70·4%, торгівля 9%, сільське господарство 8·06% (і то разом на „совхози“ і — майже нічого — на індивідуальні господарства).

В хліборобській області народного господарства на націоналізованій землі працюють головним чином індивідуальні, селянські господарства „чужі“ для совітської держави-підприємця. Передача їм без негайного еквіваленту певних цінностей була-би справжнім кредитом, але вони одержували хіба лише крихти з державної емісії. Коли націоналізовані галузі народного господарства СРСР. справедливо звуться „содержанками“ влади, то селянські господарства знаходяться в становищі нерідної дитини: ті крихти, що уділювано їм, є передачею в чуже підприємство; це є кредит у власному значінні слова. І в тих виняткових випадках, коли він мав місце, то давався згідно всіх правил банківсько-капіталістичного обороту: позичали не тим, хто найбільше в нім мав потребу, а тим, що були найбільш кредитоздібні.

У відході сільського господарства з ринку, в зменшенні риночности і зрості його натуралізації знаходимо об'єктивне виправдання зменшення для нього кредитів. В натуралізації справді криється зменшення потреби в кредиті; до того-ж вело й збирання податків в натурі. Та все-ж таки сільське господарство мало і має величезну незаспокоєну потребу в кредиті. Його відсутність давала себе знати, починаючи з таких простих випадків, як виплати, що зроблені з 1924 року чисто грошовими, податки,

набуття живого і мертвого інвентаря, тай просто покриття деяких самих елементарних і невідкладних потреб, — коли для здобуття незначних сум доводиться селянину, не маючи звідки позичити, по будь якій ціні несвоечасно викидати на ринок продукти свого господарства, збиваючи за них ціни вниз.

Одною з причин незадоволення селянських господарств в кредиті, безсумніву була також технічна трудність, що випливала з самої природи хліборобського кредиту. Хліборобство потребує довготермінового кредиту. В той-же час фінансовий стан ССРСР., уділяючого львину долю уваги і ресурсів індустрії, міг дозволити тільки незручну для селянина форму короткотермінового кредиту. Неукладаючись в рямці короткотерміновості і вимагаючи довготермінового кредиту, сільське господарство тим самим вимагало організації посередництва, тоб-то відновлення скасованих установ дрібного кредиту. Друга технічна трудність криється в забезпеченні позичок. Звичайною гарантією забезпечення хліборобського боргу за приватного землеволодіння буває головним чином земля, при чому розміром земельної ренти означається вищий ступінь побираних відсотків на капіталістичні позички під заставу землі. Але приватні сільсько-господарські підприємства в умовах Рядянського Союзу ведуться на націоналізованій землі і тому вона не може служити гарантією позичок; до того-ж вони всі трудові, цеб то не знають такої капіталістичної категорії, як земельна рента. Лишається позичка під заставу будівель, с.-г. інвентаря, с.-г. продуктів, під кругову поруку ітд.¹⁾

Головним центральним органом уділювання кредиту є Госбанк. Його пасиви складаються з емісії. Активи вже зводяться до передачі емітованих знаків насамперед націоналізованим галузям народного господарства, промисловості, торгівлі, транспорту та, порівнюючи в незначних розмірах, ненаціоналізованому сільському господарству. Посередниками між Госбанком і окремими галузями господарства стали спеціально для цих галузів організовані великі т. зв. „акційні банки“, як от Пром-банк, Всеко-банк, Город-банк та інші. Уділювання кредиту в ССРСР. організовано так, що всесовітські кредитові установи можуть працювати на місцях, поминаючи кредитові центри окремих радянських республік, спираючись на низову сітку кооператив, примусово притягнених державою до функції розподілення позичок. Так, дорогою кредитувань Москва, продовжуючи централізаційну політику царських часів, підриває фінансове значіння поодиноких республік, України, Грузії ітд і тим тримає їх в залежності від себе.

Ціна грошей — позичковий відсоток в ССРСР. — стоїть лихварська. На Заході взірцем країни дорогого кредиту може бути Закарпатська Русь-Україна. Навіть організований, банківський кредит в Ужгородському Підкарпатському Банкові в 1926 році сягав 18% річних; в тім числі: 8% за позичку (закон забороняє брати більше), 8% провізії (її розмір законом не усталено), та зрештою 2% річних адміністраційних поборів. Дістаємо отже 18%²⁾, проти 6-6½%, побираних банками в Чехії. В ССРСР. державний банк в 1923 році брав 1.5—2.0% місячних. Інші-ж банки при видачі позичок навіть в золотій валюті, де нема ризика обезцінення, в 1922-23 р. брали від 36 і до 60% річних. Пром.-банк бере 2½% в місяць, а по

¹⁾ Дивись наш доклад: „Кредитування селянських господарств в пропамятній книзі „Сільського Господаря“ (у Львові) з нагоди його 30 літнього ювілею.

²⁾ Неорганізований кредит досягає пересічно 30% річно. В окремих, скомплікованих з годівлею чужого скоту випадках лихварський відсоток на Закарпатті сягає иноді до 114—125%.

позикам під товари разом з комісійним — місячних $4\frac{1}{2}\%$. Високий розмір відсотку банки зясовують між іншим і високою вартістю апарату — обставина, спільна для всіх галузів удержавленого господарства. Виходить, що позичковий відсоток був найдешевший у повставших з другої половини 1922 року і зраз ж одержавших репутацію „неблагонадійних“ товариств взаємного кредиту.

Тимчасом і червонець став хитатися та падати. Тоді кредит мусів знов мати діло з лажом та звязаними з тим особливостями операцій. По аналогії з подешевленням товарів і подешевлення кредиту, зниження дисконтно-позичкового відсотку сприяє розвитку активних операцій банків. Але в умовах сильної інфляції і падаючої валюти, дисконтова політика банків не має того значіння, яке вона має за нормальних умовин. Приватний дисконтно-позичковий відсоток в 1923 році у Москві досягав 25—30% місячних в червоній валюті, очевидно містячи в собі передбачення ризику від обезцінення валюти. Воно одначе завжди є проблематичне. Німецький Райхсбанк, працювавши якийсь час в умовах безприкладної інфляції, з 8 жовтня 1923 року, приміром, підвищив свій дисконтно-позичковий відсоток до 9% місячних, тобто 108% річних, запобігаючи т. ч. обезціненню. Одначе при падаючій валюті, в разі числення в ній виданої позички, навіть при умові побирання високого відсотку за користування грішми, не дається кредиторів жадної певности в тім, що він при поверненні позички одержить назад однакову з позиченою кількість реальних цінностей. В цьому додаткова причина, чому радянська влада, безсильна стабілізувати валюту, так мало кредитувала приватні селянські господарства. Цим же пояснюється неуспіх відновлення позичкових кас з наміром дістати у населення його збереження, щоб потім кинути їх в розпорядження держави та до кредитового обігу.

Організацію кооперативного кредиту вбито декретом з дня 27/I. 1920 року; відновлення її почалося від закону 1922 р. в формі позичково-ощадничих кас і кредитових товариств (на основі заповітів Райфайзена). Проявом самодіяльності і ініціативи самого населення кредитові товариства стали на службу індивідуальних селянських господарств, — тоді як для радянської влади все милішими були колективні сільські господарства, а з осени 1928 р. в комуністичній партії ще загострилося стремління до колективізації села. Звідси підозріле відношення до відновленої кредитової кооперації, — „дрібнобуржуазних гнізд“ — і пропаганда громадських кас, колишніх давно відмерших некооперативних, волосних і сільських кас, підлеглих міністерству внутрішніх справ. За поміччю таких кас можна легше обертати вкладки по бажанню влади. Найголовнішою гальмою установ дрібного кредиту в СРСР. є недодержування тайни вкладок. Небезпека розголосу в цьому відношенні заязується з досить неприємними перспективами, виключно до ризику втрати вкладок. Після цього нема що дивуватися незначности виходу на кредитовий ринок засобів самого населення. В країні, де так багато значіння надається пропаганді, недодержання тайни вкладок намагаються урівноважити агітацією за зложенням ощадностей до кас, укладаючи для того відповідні „частушки“. як напр.:

»У мілашкі волос венік
Галасок как салавей,
А в сберкассе держіт денег,
Девяносто сем рублей...

Само собою, що з прямої агітації за „сберкаси“ хісна мало.

Такі-ж наслідки дають і внутрішні позички, що звичайно відбуваються в примусовій формі. Згори дається приказ окремим підприємствам і установам збирати зголошення на позичку, напр., „індустріялізації“; з робітників і службовиків звичайно береться місячний заробіток на рати. Також і з примусових позичок мало що виходить. Як є, на кінець серпня цього 1929 р. радянська преса отверто визнала невдачу підписки на „третій зайом індустріялізації“; друкуються списки підприємств, не виконавших „ударного“ завдання. — Тут фігурують і фабрики, і заводи і... Петроградська Академія Наук... Радянський громадянин вже знаходить в собі доволі мужности, щоб не слухати приписів влади...

Тимчасом безмірний занепад і відсталість народного господарства СССР. потребує мільярдних кредитів і, значить, закордонних капіталів. Ціле відродження всіх галузів в тім числі і сільського господарства СССР. стало проблемою здобуття ресурсів на зовнішнім ринкові позичкових капіталів. Стара дореволюційна Росія була далеко багатшою, але й вона широко користувалася чужими капіталами. Не говорю вже про форму прямих державних позичок закордоном; за кордонний капітал масово інвестувався в різні капіталістичні підприємства. В одніх лишень акційних і уділових товариствах б. Росії, зобов'язаних публічним звітом, з початком революції було інвестовано чужоземного капіталу на 2.242.974'1 тисяч золотих рублів. По національності вони належали*):

	тис. зол. руб.	%
Французам	731.736'6	32'6
Англійцям	507'479'8	22'6
Німцям	441.593'2	19'8
Бельгійцям	321.602'5	14'3
Американцям	117'750'0	5'2
Голяндцям	36.456'7	1'6
Швайцарцям	33.479'1	1'5
Іншим	52.866'2	2'25
	2,242.974'1	100'—

На першій місці стояв французський капітал. Він був заангажований найбільше в металургічному виробництві і у збуті (сидикат „Продамет“). Тут його роля була рішачою. По за тим — в кам'яновугільній промисловості і в збуті (синдикат „Продуголь“). Наші: „Донбас“, Кривий Ріг, Керч — вся українська тяжка індустрія є витвором закордонних капіталів.

Зважаючи на те, що та заангажованість чужоземних капіталів у нас в порівнянні з величезною актуальністю справи аж надто мало відома ширшому громадянству, дозволимо собі навести дані про те, чий капітал, як саме, де і в що він був на день революції у нас інвестований.

І. „Південно-Російське Дніпровське металургічне акційне товариство“, засноване в 1886 році бельгійцями з капіталом в 26'250.000 рублів (тут як і далі на увазі мається золота валюта), з якого на час революції 80% акцій було в руках бельгійців, а 20% в інших, в тім числі в руках німців. Ця компанія мала: 1) Горнозаводське підприємство в Каменськім, під Катеринославом, з річною (1913 р.) продукцією в 418.000 тон. Там же вагонна фабрика з виробом по 800 залізничних вагонів місячно, а також фабрика вогне-упорної цегли з продукцією в 2.500 тон місячно. 2) Кадіївські доменні печі з продукцією в 118.000 тон (1913 р.). 3) Залізні шахти в Кривім Розі:

- а) Ростковську з річною (1913 р.) продукцією в 770.000 тон залізн. криці.
- б) Шмаково „ „ „ 318.000 „ „ „

*) П. Б. Оль. Иностраные капиталы в России, Петроград, 1922, стор. 9.

4) Шахти марганцеві в Нікопольській окрузі з річною (1913 р.) продукцією 118.000 тон марг. криці.

5) Каміновугляні шахти:

а) Анненські з річною (по 1914 р.) продукцією .	120.000	тон	кокс.	вугілля.
б) Кадіївські	655.000	"	"	"
в) Лідіївські	230.000	"	"	"
г) Максимівські	156.000	"	"	"

II. Руско-бельгійське металургічне товариство, засноване бельгійцями в 1895 році з акційним капіталом в 20 міл. рублів. Воно хоч носить назву руско-бельгійського, але перебувало майже виключно в руках бельгійських акціонерів. Йому належали:

1) Енакіївське гірничо-заводське підприємство з річною (1915 р.) продукцією в 367.000 тон

2) Шахти залізної криці в Криворожській окрузі:

а) Терновські шахти	199.000	тон заліз. руди (1913 р.)
б) Колачевські шахти	543.000	" " " "
в) Вожедаровські шахти	63.001	" " " "
г) Ліхмана шахти	23.000	" " " "
д) в Широкий	122.000	" " " "

3) Каміновугляні шахти:

а) Веровські	358.000	тон кокс.	вугілля,	895.000	тон бурого (1914 р.)
б) Софіївські	440.000	"	"	35.000	" " "
в) Бунге	239.000	"	"	—	" " "
г) Густав	—	"	"	41.000	" " "

III. Таганрогське металургічне т-во, засноване в 1896 році з акц. капіталом в 22 міл. рубл. з котрого п'ять частин в руках російських капіталістів, а дві частини бельгійських. Йому належали:

1. Гірничо-заводське підприємство в Таганрозі	155.000	тон (1913 р.)
2. " " " " в Керчі	34.000	" (1915 р.)
3. Ельтігенські шахти заліз. криці	236.000	" з. кр. (1913 р.)
4. Керченські " " " "	176.000	" " " "
5. Каміновугляні шахти біля Славяносербска	223.000	" кокс. вугл.
	і 53.000	" коксу (1915 р.)

IV. Акц. т-во „Рускій Провіданс“ в Маріуполі, засноване в 1897 р. бельгійцями з основним капіталом 14.620.000 руб. Цьому товариству належали:

1. Гірниче підприємство Сартанське коло Маріуполя	168.000	тон (1913 р.)
2. Шахти залізної криці в Криворозській окрузі:		
а) Таранковські з прод. в	18.500	тон заліз. криці (1915 р.)
б) Бухнінські " " " "	56.300	" " " (1913 р.)
3. Теж в Керченській окрузі коло Кісаул-Черелекська	216.000	тон зал. криці (1913).
4. Рутченковські кам. вугляні шахти	53.000	тон газ. вугля а 123.000 тон. кокс. вугля (1914 р.)

V. „Бельгійське акц. Т-во залізопр. зав. в Константиновці“, засноване в 1896 році бельгійськими промисловцями при участі французьких, з акційним капіталом в 3.705.000 руб.

1. Гірниче підприємство в Константиновці	60.500	тон (1913 р.)
2. Червона шахта в Криворозській окрузі	21.600	" заліз. криці (1915 р.)
3. Камчатка-шахта " " " "	12.200	" " " "

VI. „Руське акц. т-во за для виробу труб“ засноване в 1889 р. з 7½ міл. руб. акційного капіталу при участі бельгійських, французьких та німецьких груп. Йому належали:

1. Гірниче підприємство А. і С. в Горінової	77.000	тон (1915 р.)
2. Залізопркатний завод „В“ (Амур) в Нижне-Дніпровському	55.000	" " "

VII. Акц. т-во „Брянск“, засноване російськими промисловцями в 1873 р. з акційним капіталом в 5.118.200 руб. Йому належали:

1. Олександр-завод в Горінової з прод. в	410.000	тон заліз. в 1913 р.
2. а) Олександрівська шахта заліз. криці	103.000	" зал. кр. "
б) Суха-балка " " " "	260.000	" " " "
3) Залізні шахти під назвою „Удобная Земля“:		
а) Карнаватка з прод.	540.000	" заліз. криці (1913 р.)
б) Тараповська "	101.500	" " " "
в) Ліхмановська "	248.000	" " " "
г) Червона "	72.000	" " " "
4. а) Рутчанковські кам. вуг. шахти з продук.	51.000	тон і 215.000 тон кокс. вугля (1914 р.)

6) Чулковські кам. вуг. шахти з продук. . 282.000 тон зал. криці (1914 р.)

VIII. Акц. т-во „Краматорська гірничозаводських і машинобудівельних підприємств, засновані в 1897 р. з акційним капіталом в 16.800 руб. і провадиться на німецько-польській капітал. Товариству належали:

1. Гірничозаводське і машинобудів. підпр. „Краматорська“ . . . 164.000 тон (1913 р.)
2. Залізні шахти: а) Лозоватські . . . 57.000 „ (1915 р.)
- б) Рахманівські . . . 22.800 „

IX. „Донецьке акц. т-во в Дружковці“, засноване французами в 1894 р.; акційний капітал 7.960 000 руб. Йому належали:

1. Гірничо-заводське підпр. в Дружковці з прод. в . . . 190.000 тон (1913 р.)
2. Шахти залізної криці а) Євгенівська „ . . . 190 000 „
- б) Зеленівська „ . . . 63.000 „

X. „Новоросійське акц. т-во в Юзовці“, засноване в 1870 році англійцем Юзом. Перед революцією англійський акційний капітал рівнявся 22.856.000 руб. Товариству належали:

1. Гірничо-завод. підприємство в Юзовці . . . 277.000 тон (1913 р.)
2. Новоросійські шахти заліз. криці . . . 220.000 „ зал. кр. (1913 р.)
- 3) Каміновугляні шахти при гірничозаводськ. підпр. . 442.000 „ полумян. вугля, 164.000 тон ковальськ. вуг. і 904.000 тон кокс. (1914 р.)

XI. „Металюргічне акційне т-во „Донець-Юрєвка“, засноване в 1895 році з капіталом в 22.100.000 руб. Має спільність з подібним товариством Урал-Волга. Товариству належали:

1. Гірниче підприємство „Алчевське“ . . . 248.000 тон 1913 р.)
2. Шахти заліз. криці в Криворозькій окрузі:
- а) Пухмерки . . . 67.000 „ зал. криці (1915 р.)
- б) Тарапаківські . . . 86.000 „ „ (1913 р.)
- в) Полевой . . . 58.000 „

3) Каміновугляні шахти: Павловська, Юмашевська, Краснопольська з продукцією різносортного вугілля 230.000 тон (1914 р.)

XII. „Акц. т-во шахт і металюргії „Union“ в Макіївці“, засноване 1896 році французько-австрійською компанією, з акційним капіталом в 40.000.000 франк. Йому належали:

1. Гірн. підприємство Макіївка . . . 232.000 тон (1913 р.)
2. Шахт3 заліз. криці „Дубова Балка“ . . . 400.000 „ заліз. криці (1913 р.)
3. Каріно-вугляні шахти при підпр. . 1.147.000 „ ков.-кокс угля (1914 р.)

XIII. „Акц. т-во гірниче і гірничо-заводське Нікополь-Маріуполь“ засноване в 1896 році і будоване американськими інженерами. Акційний капітал рівняється 20.533 000 руб. Йому належали:

1. Гірничий завод в Маріуполі . . . 72.000 тон (1915 р.)
2. Марганцеві шахти в Нікопольським районі під назвою „Покровська шахта“ . . . 42.000 „ марг. руди (1913 р.)
3. Вугляна шахта Олександрівська . . . 105.000 „ полум. вугілля (1914 р.)

XIV. Французьке акц. т-во шахт і доменних печей в Кривім Розі“, засноване французькими капіталістами в 1881 році. Весь акційний капітал в розмірі 13¹/₂ міл. франків був виключно в французьких руках. Товариству належали:

1. Доменні печі „Гданцевські“ в Кривім Розі . . . 76.000 тон (1913 р.)
2. Шахти залізної криці в Криво-Розькім районі:
- а) Саксаганські . . . 117.000 „ зал. криці (1913 р.)
- б) Червона Балка . . . 55 000 „ „ (1915 р.)
- в) Інгулецькі . . . 39 000 „ „ (1913 р.)
- г) Руднев . . . 82.000 „ „
- д) Рахманновські . . . 79.000 „ „
- е) Доброловські . . . 162.000 „ кокс. вуг. „
3. Орлово-Геленівська камінно-вугільна шахта 495.000 „ (1914 р.)

XV. „Анонімне акц. т-во доменних печей в Ольховій“, засноване в 1896 році на бельгійській проші. Акційний капітал 5 міл. франків. Начислювало підприємств:

1. Доменні печі в Ольховій . . . 99.000 тон в 1913 р.
2. Криворозький район:
- а) Краснокутська шахта . . . 17.000 „ заліз. руди в 1915 р.
- б) Успенські шахти . . . 236.000 „ гас. і кокс. вуг. в 1915 р.

XVI. „Сулінське гірничо-заводське акц. т-во“, засноване в 1870 році з акц. капіталом невідомо якої країни в 7 міл рублів і начислює підприємства:

1. Гірничо-заводське в Суліні . . . 61.400 тон в 1915 р.
2. Гаковські шахти в Криворозькому районі 415.000 „ зал. руди в 1913 р.
3. Береставські кам.-вугляні шахти . . . 239.000 „ кокс. вуг. в 1914 р.

притягнення закордонних кредитів. На скільки у них відчувається велика потреба в приверненні довіря закордонного ринку позичкових капіталів видно з того, що навіть міжнародня політика ставиться на послуги кредитовій: підписаний рад. владою в лютні 1929 р. пакт Келлога, яким вони урочисто зобов'язалися погодитися на існуючі західні кордони Дністер, Збруч і т. д. — уявляє собою пророблену спеціально для американського капіталу демонстрацію миролюбної політики рад. влади, що хоче цим підняти кредитоздібність радянської фірми в очах „американського дядошки“. Однак позичка для ССРСР. залежить не лише від зовнішньої політики, але й від внутрішнього стану рад. союзу і насамперед від зміни курсу відносно села. На зїзді рад СФСР. в травні 1928 р. Калінін повідомив, „що жадної надії на одержання закордонних позичок немає“.

Безнадійність що-до чужоземних позичок і занадто слабкий розвій товарних кредитів викликали спробу большевицької влади притягати чужоземний капітал в концесійній формі. На жаль, не маємо місця, щоб навести типові концесійні умови. Скажемо лише, що, по ідеї, концесійне підприємство організується на доведений закордонний капітал, функціонує умовлене число років, уважаючись власністю держави, але зиск ділиться між концесіонером і державою. По закінченні терміну при повнім ході праці безплатно переходить на власність держави. За час від 1922 і до 1/XI. 1927 р. було запропоновано чужоземним капіталом, з того уложено умов і в дійсности існувало концесій*), як слідує з наведеної таблиці:

Чинних на		
Пропозицій: Уложено умов: 1.XII 1927 концесій		
Торговельних	526 34	9
Лісових	112 7	6
Сільсько-господарських	203 11	5
Промислових	52 4	3
Гірничої промисловости	258 36	10
Обробляючої промисловости	705 36	46
Транспорту	148 12	3
Інших	207 33	1
	2.211 163	92

Отже від закордонних капіталів надійшло пропозицій взяти 2.211 концесій, в тім числі від німецьких громадян — 782 (35·3%), від англійських — 223, американських — 205, французьких 174.. З загальної кількості пропозицій дійшло до уложення умов у 163-х випадках: з німецькими громадянами — 46, англійськими — 24, американськими — 18, французькими — 6, польськими — 6, австрійськими — 5, японськими — 8.. Своєю дорогою — з уложених умов на 1/XI. 1927 р. фактично існувало 92 концесій, а на початок 1929 р. тільки 72. Інші передчасно припинили свою працю: між ними така серйозна, як „Мологоліс“. До речі, всі лісові концесії є втратні, — якою була і знаменита концесія „Чіатурський Марганець“ (Гаррімана).

Чому ж вони збанкрутували? Тому що більшість концесійних умов укладалася чужинцями, не знаючими радянських умовин, яким до тямки не приходило, що владою ССРСР. в слова ніби загально прийнятого зміслу

*) Ал. Бутковський — Иностранные концессии в народном хозяйстве СССР., 1928, ст. 33—42.

вкладається зовсім своєманітний зміст. Провадити концесійну роботу можна лише за виняткової вигідності (не менше 20—30% від підприємства), бо протягом призначеного, звичайно не довгого терміну мусить покритися, крім дивіденди і амортизацій, ще й весь акційний капітал. Кредитувати концесій гіпотекою не можливо, бо вони з самого початку вважаються власністю не концесіонера, а держави; провадити підприємство доводиться, згідно умови, технічно-раціонально, хоч-би то й не було економічно-раціонально. Напр., Круп мусить орати землю неодмінно трактором, що обходиться йому 30 крб. від десятини, тоді як волами коштує всього лише 5 крб. Кожний концесіонер при умові найму робочої сили підлягає не лише кодексу праці і постановам уряду, але й вимогам профсоюзів, що відкриває можливість втручання в хід підприємства самих робітників. Збут виробів залежить майже цілковито від совітського уряду, але крім того від професійних організацій. І тільки концесіонер чим-небудь комусь не догодить, його товари опиняються під бойкотом, або йому не дадуть вагонів. Схоче концесіонер перевести свій прибуток закордон — йому призначають комісію для вияснення зиску, що може тягтися кілька років. При зясуванні прибутковості комісія норовить знизити в білянсах розмір зиску, а коли зиск з рештою зясується, то довго треба концесіонерові чекати від наркомфіна умовленої валюти, та при тім обчисленої по офіційному курсу, з ігноруванням знецінення червінця. Вся робота на концесії провадиться в оточенні демонстрантивно-ворожим до концесіонера, „служителя капіталізму“; представники концесії постійно перебувають в ролі підсудних за порушення яких небудь постанов...

З одного боку большевики примушені притягати засоби з закордону, а з другого боку — успішний хід приватно-капіталістичних підприємств для них небезпечний і тому його треба гальмувати, але тоді не одержиш грошей. Ця „діалектика“ привела, як брати на загаль, до фіяско концесійної політики большевиків. Замість очікуваних 600 міль. чужоземного капіталу за сім літ його прийшло в формі концесій всего лише коло 50 міль. І концесії набрали чначіння для закордону скорше свого роду економічної розвідки: „Німців можна скрізь знайти“. Розчарувалися в концесіях закордонні капіталісти; не справили вони надій і совітів: Риков визнав концесійну практику і „не особливо великою“, і „не особливо вдячною“; признав, що вона не дала тих наслідків, котрих від неї сподівалися*).

Отже ані позичок, ані закордонних інвестувань; Тимчасом всі галузі господарства ССРСР. потребують грандіозного фінансування. Який-же вихід з того знайшла совітська влада в її п'ятилітнім пляні (на 1827/28-32/33 рр.), пляні обернення країни з аграрно-індустріальної в індустріально-аграрну? По їх підрахунку на вказані 5 літ вони вкладуть в народне господарство ССРСР. не більш не менш, як 60 мільярдів рубл. З тої суми 10 мільярдів очікують від державного бюджету. Три мільярда від кредиту, останні 47 мільярдів збираються одержати зі споживачів, тобто головним чином з селян. В який спосіб? В зовсім простий. Вони запроєктували залишити ціни на вироби і послуги удержавленого сектора стабільними, знизивши собівартість на 25%. І ріжницею цією, тобто прибутком від визиску неусуспільненого сектора-сільського господарства, себе фінансувати. Практика першого року вже не підтвердила сподіваних знижок собівартості; не треба бути пророком, аби предректи неможли-

*) Плановое хозяйство; січень 1938, ст. 80 і «Экономическая Жизнь» 18. 13. 1937.

вість зреалізування знижки в 35% собівартости. Що-ж далі? Лишається фінансувати п'ятилітку: 1) за поміччю друкарського станка-паперово-грошевою інфляцією і 2) підвищенням відпускних цін на вироби і послуги удержавленого сектора з невигодою для сільського господарства, що діятиме для покупця так само, як процес інфляції. Нікчемність такого фінансування дорівнюється нікчемности чергового „планетарного“ блефу п'ятилітньої індустриалізації. Але сільське господарство і селянство від того натерпляться...

ЗМІСТ.

	Сторінка.
Передмова	3
Світова війна в її соціальних і господарських наслідках	5
Причини і розвиток східно-європейської революції	13
Трансформації в суспільній структурі сходу Європи	20
Село і місто	26
Сільське господарство та індустрія С. С. С. Р.	32
Націоналізована тяжка індустрія У. С. Р. Р. і сільське господарство	39
Транспорт і сільське господарство С. С. С. Р.	48
Внутрішня торгівля С. С. С. Р. і положення селянства	57
Зовнішній обмін і сільське господарство С. С. С. Р.	70
Валюта С. С. С. Р. і селянство	78
Кредит і закордонні капітали С. С. С. Р.	85

ЗАПРИМІЧЕНІ ГОЛОВНІЙШІ ДРУКАРСЬКІ ПОМИЛКИ.

Сторінка.	Рядок.	Надруковано.	Мусить бути.
7.	11 знизу	1954	1904.
10.	Підсумок таблиці	5,3	5,8.
13.	1 згори	тільки	не тільки.
14.	7 "	1906	1905-6.
15.	3 "	робота	боротьба.
17.	примітка належить редакції.		
18.	15 згори	переривним	непереривним.
"	36 "	Н. М. Чернов	В. М. Чернов.
24.	12 "	мільйонів	мільйонів селянських.
26.	13 "	114,8	114,9
27.	19 "	рівоочасні	різночасний.
28.	2 знизу	12,3	12,4
"	1 "	9,9	9,8
29.	31 згори	працю	працю (двигунів)
30.	4 "	не були	були.
34.	7 "	1919-22	1918-22.
"	15 "	18,8	16,8.
"	17 "	в. 133,900	в. 133,000.
35.	4 "	табеля мусіла стати після	„з 1913 р.“
"	9 "	являється	обдувається.
37.	15 "	треба	інакше треба.
38.	1 знизу	монети	моменти.
53.	16 згори	зуживання	зживання.
54.	7 знизу	96,2	97,2
"	3 "	34,1	34,4
71.	табелі 1 й ряд: перед числами	3, 2 і 2, 5 і 5, 7 поставити	мінус (—).
"	" 3 "	0,1 та 4,2	теж.
"	" 5 "	70,2	70,1.
72.	30 згори	довжезним	довоезним.
74.	6 "	лапки не потрібні.	
75.	3-4 "	а то до	що було.
"	4 "	всілякі	ліценційні.
"	9 "	після слова „характер“ додати: а мінімальний підчас невідгідно конюнктури на зовні“.	
82.	25 "	1931	1821,
"	27 "	знакали 1921	знаками 1922.
86.	табеля.	Приват. банку	Приват. банкам.
"	11 знизу	менше	не менше.
87.	17 згори	сласним	власним.
90.	табеля	2,25%	2,5%
94.	" (гірн. пром.)	36	26.
96.	примітка	1938 і 1937	1928 і 1927.

(2p)

Друж 88 коп (1986г)

3987

Р. 1

A. Mytzuk

l'Université ukrainienne de Prague et à l'École polytechnique ukrainienne en Tchécoslovaquie

PAYSANS ET L'ÉCONOMIE BOLCHEVIQUE»

О. К. Мицюк

проф. Україн. Університету в Празі та Україн. Господарської Академії в Подєбрадах.

Селянство й економіка большевизму

Львів

Накладом автора.

1930.